

Grażyna Ławniczak

historyk sztuki, konserwator zabytkowych ogrodów

art historian, conservator of historic gardens

Problematyka rewaloryzacji południowej części Parku Miejskiego w Kaliszu w świetle materiałów archiwalnych

The issue of revalorisation of the southern part of the Municipal Park in Kalisz in the light of archival materials

Abstrakt

Przy tworzeniu projektów rewaloryzacji zabytkowych parków i ogrodów niezbędne jest zapoznanie się ze wszystkimi dostępnymi archiwaliami. Sięgnięto do nich również w związku z ogłoszonym w 2016 r. konkursem pn. „Opracowanie koncepcji rewaloryzacji Parku Miejskiego w Kaliszu”. Znaczący, dotąd nieopracowany materiał do historii parku znajduje się w dokumentach Naczelnika Powiatu Kaliskiego z lat 1834-1849 w Archiwum Państwowym w Kaliszu. Zawierają one szczególnie cenne spisy drzew i krzewów sporządzone w 1846 r. przez zatrudnionego w parku ogrodnika Antoniego Wodczickę. Park Miejski w Kaliszu był od początku ogrodem publicznym, utworzonym i rozbudowywanym z myślą o mieszkańcach, co znajduje wyraz w źródłach historycznych i literaturze wspomnieniowej. Bierze on swój początek z połączenia ogrodów pojezuickich i pastwisk miejskich w 1793 r. W latach 1824-1825 przy placu ćwiczeń Korpusu Kadetów powstało miejsce nazywane „spacerem”. Jednym z etapów rozwoju przestrzennego tego obszaru było założenie gospodarstwa ogrodniczego w latach 40. XIX w., poza parkiem publicznym – powstał staw z wyspą (1843) i postawiono Dom Szwajcarski (1844) o funkcji mieszkalnej, który w przyziemiu pełnił też rolę oranżerii. W strukturze gospodarstwa ogrodniczego znalazł się również ogród botaniczny. W kolejnym etapie rozbudowy parku, po 1846 r., zazieleniono teren przy rzece Prośnie i za jej odnogą w kierunku gospodarstwa ogrodniczego. Jednocześnie założono park w stylu angielskim przy nowo wykopanym kanale Bernardyńskim (1841-1842). Tereny zielone parku, choć powstawały w różnych latach, tworzyły jednolitą strukturę już około 1873 r. W tymże roku zlikwidowano naturalną odnogę Proсны, stanowiącą granicę najstarszej części parku, w to miejsce wykopano prosto biegnący przekop istniejący do dzisiaj. Projekt rewaloryzacji południowej części Parku Miejskiego w Kaliszu w świetle przedstawionych w artykule archiwaliów powinien obejmować zaznaczenie obszaru dawnego gospodarstwa ogrodniczego, tak by zatarcie nie uległ przekaz o funkcji, jaką pełniło ono w rozbudowie terenu i utrzymaniu parku.

Słowa kluczowe: historia ogrodów, konserwacja i restauracja, konserwacja ogrodów, ogrody, parki miejskie, Kalisz

Abstract

When creating projects aimed at revalorisation of historic parks and gardens, it is essential to familiarise oneself with all available archival materials. Such materials were also consulted in connection with the announced competition titled “Development of a project aimed at revalorisation of the Municipal Park in Kalisz” in 2016. Important materials connected with the park’s history which have yet to be elaborated can be found in the documents of the Head of the Kalisz County from the years 1834-1849 at the State Archives in Kalisz. They contain invaluable inventories of trees and shrubs prepared in 1846 by a gardener who worked at the park, Antoni Wodczicko. Since the beginning, the Municipal Park in Kalisz has been a public garden, created and expanded with the residents in mind, which is reflected in historical sources and memoirs. Its origins can be traced back to the connection of post-Jesuit gardens and municipal pastures in 1793. In the years 1824-1825, a place called “the promenade” was created by the Corps of Cadets’ drill ground. One of the stages of spatial development of this complex consisted of creation of a horticultural farm in the 1840s outside the public park – a pond with an island was constructed (1843) and the residential Swiss House was erected (1844), which also served as a conservatory on the ground floor. The horticultural farm also included a botanical garden. At the next stage of expansion of the park, after 1846, the area by the Proсна River and its distributary was greened in the direction of the horticultural farm. At the same time, an English landscape park was formed near the newly-dug Bernardyński Channel (1841-1842). The park’s green areas, while created in different years, formed a uniform structure as early as in 1873. In this year, the natural distributary of the Proсна River, which constituted a border of the oldest part of the park, was filled in and a straight-running trench was excavated in its place, which exists to present day. In the light of the archival materials presented in the article, the project aimed at revalorisation of the southern part of the Municipal Park in Kalisz should envisage that the area of the former horticultural farm is marked, so that the function it served in the context of area expansion and park maintenance is not forgotten.

Keywords: garden history, conservation and restoration, garden conservation, gardens, municipal parks, Kalisz

Wprowadzenie

Fakt wykorzystania dawnych ogrodów przy tworzeniu Parku Miejskiego w Kaliszu każe nam cofnąć się do odległych struktur planistycznych sięgających XVI wieku. Początki parku – uważanego za jeden z najstarszych w Polsce – wiążą się z tzw. dzikim ogrodem utworzonym w 1798 roku w wyniku połączenia pastwisk miejskich i położonego przy nich dawnego ogrodu jezuickiego. Ogród ten pochodził z 1585 roku i związany był z projektem kolegium jezuickiego, którego autorem był architekt Jan Maria Bernardoni¹.

Po kasacie zakonu jezuitów w 1773 roku obiekt przeszedł pod zarząd Komisji Edukacji Narodowej. Z wykonanego wówczas planu inwentaryzacji wynika, że za murami obronnymi miasta położony był kwaterowy ogród warzywno-sadowniczy, a mniej więcej w środkowej jego części znajdował się sporych rozmiarów prostokątny staw². Zabudowania kompleksu jezuickiego uległy częściowemu wyburzeniu³. Odbudowane zostały pod koniec XVIII wieku według projektu Dawida Gilly'ego z przeznaczeniem dla Korpusu Kadetów⁴ (il. 1). Na łęgach za rzeką powstały plac ćwiczeń wojsk pruskich oraz stajnie. Prowadził tam most nazwany Kadeckim⁵. Założenie przestrzenne terenu kadeckiego (il. 2) obejmowało pojezuickie ogrody i pastwiska miejskie określane jako dziki ogród. Dla mieszkańców Kalisza był to

Introduction

The fact of former gardens being used to create the Municipal Park in Kalisz requires that we go back to the distant planning structures dating back to the 16th century. The beginnings of the park – which is considered one of the oldest in Poland – are connected with the so-called wild garden created in 1798 as a result of combination of municipal pastures and the adjacent former Jesuit garden. The garden dated back to 1585 and was connected with the design for the Jesuit college prepared by architect Giovanni Maria Bernardoni¹.

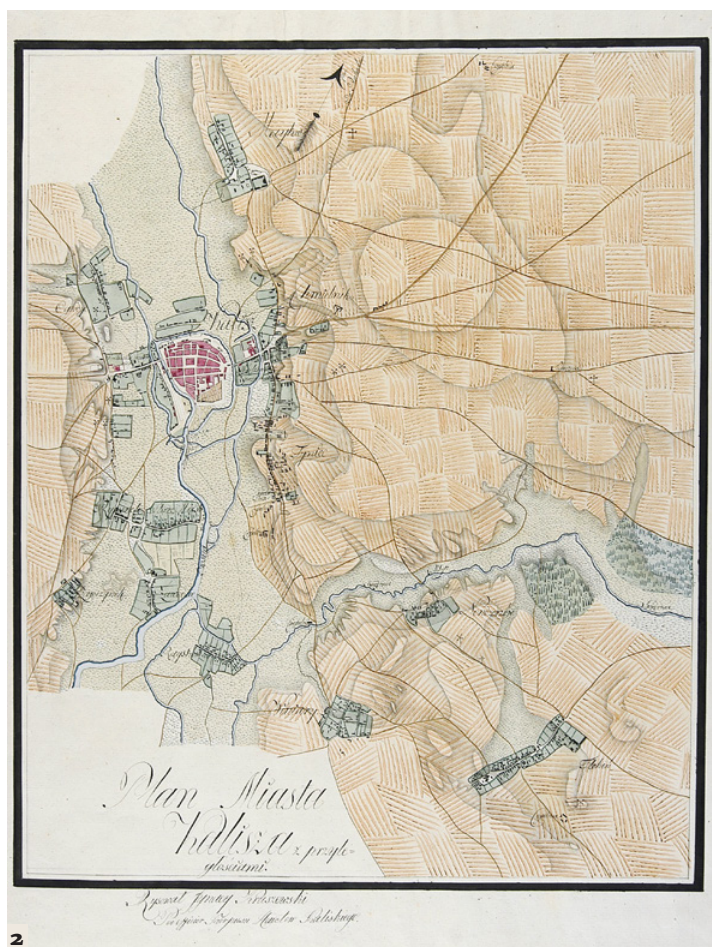
Following dissolution of the Jesuit monastery in 1773, the facilities were placed under management of the Commission of National Education. From the inventory carried out at the time it follows that behind the city's fortification walls there was a sectioned garden for growing fruit and vegetables, and roughly in the central part there was a sizeable rectangular pond². The buildings within the Jesuit complex were partially demolished³. They were reconstructed in the late 18th century in accordance with Dawid Gilly's project for the Corps of Cadets⁴ (fig. 1). The flood-meadows across the river were used to create a drill ground for the Prussian army and stables. They could be accessed via the Cadet Bridge⁵. The cadet area complex (fig. 2) comprised the post-Jesuit

„spacer” publiczny zwany parkiem, położony za południowo-wschodnim murem miasta (il. 3, 4).

Z początkiem XIX wieku, zgodnie z nowymi sposobami planowania, w miastach europejskich zaczęto likwidować dawne fortyfikacje, a w ich miejsce zakładano ogrody oraz promenady publiczne. W Kaliszu na początku 1800 roku utworzona została aleja Luizy, mianowana potem aleją Józefiny, a obecnie – Wolności. Prowadziła do parku z wejściem przez most nazwany Parkowym, obsadzona była czterema rzędami topól. Jednak najstarsza jest aleja parkowa prowadząca od wejścia z ulicy Łaziennej w kierunku mostu Majowego. Obie aleje krzyżowały się mniej więcej pośrodku najstarszej części parku, a na ich przecięciu ukształtowany został kolisty plac – park ma więc układ pierścieniowy⁶. Pomiedzy alejami rozplanowano sieć drózek parkowych, widoczną na planie miasta Kazimierza Nachajewicza z lat 1824-1825. Wschodnią granicę parku wyznaczała odnoga Proсны. W ramach regulacji rzeki usypano groble i zbudowano śluzę – w tym miejscu powstał most nazwany Upustowym. W roku 1826 powiększono park o teren położony naprzeciwko pałacu gubernatora (dzisiejszego gmachu Delegatury Urzędu Wojewódzkiego w Kaliszu), który powstał w latach 1821-1824 w wyniku przebudowy kompleksu jezuickiego według projektu Sylwestra Szpilkwskiego. W pobliżu kolegiaty pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny – Sanktuarium św. Józefa zbudowano most prowadzący z parku na Przedmieście Warszawskie.

Powiększanie parku wiązało się z koniecznością planowania zieleni. Zasób drzew parkowych uzupełniano sadzonkami z lasów miejskich. Były to: wiązy

gards and municipal pastures referred to as the wild garden. For residents of Kalisz, it was a public promenade which was called a park and situated behind the south-eastern city wall (fig. 3, 4).

With the start of the 19th century, in accordance with the new planning methods, many European cities began demolishing old fortifications and creating gardens and public promenades in their place. The beginning of 1800 saw creation of Luizy Avenue in Kalisz, later renamed Józefiny Avenue, and currently called Wolności Avenue. It led to the park with an entrance via the bridge which is currently called the Park Bridge and had four rows of poplars planted alongside. However, the oldest park avenue is the one leading from the entrance from Łazienna Street in the direction of the Majowy Bridge. The avenues crossed roughly in the middle of the oldest part of the part, and a circular area was formed at their intersection – which means that the park has a ring-shaped layout⁶. Between the avenues, a network of park paths was planned, which can be seen on the city map from the years 1824-1825 created by Kazimierz

1. Budynek dawnego Korpusu Kadetów, koniec XVIII w., obecnie Centrum Kultury i Sztuki w Kaliszu. Fot. 2018. Wszystkie fotografie, jeśli nie podano inaczej, wykonała autorka artykułu

1. The building of the former Corps of Cadets, late 18th century, currently the Centre for Culture and Art in Kalisz. Photo: 2018. All photos, if not stated otherwise, were taken by the author of the article

2. Plan Miasta Kalisza z przyległościami, rys. tusz, pióro, akwarela, 1812, wyk. Ignacy Kruszcowski (1799-1879), podoficer Korpusu Kadetów Kaliskiego. Cyfrowa Biblioteka Narodowa Polona, sygn. R.4692

2. Map of the City of Kalisz together with adjacent land, drawn with ink, pen, watercolours, 1812, by Ignacy Kruszcowski (1799-1879) Non-Commissioned Officer of the Kalisz Corps of Cadets. Digital National Library of Poland Polona, file no. R.4692

(brzozy), jawory, jesiony, kasztanowce, klony, świerki, brzozy, akacje. W związku z zadrzewianiem terenu pod koniec lat 20. XIX wieku przy rogatkach miejskich – warszawskiej i rypinkowskiej⁷ – utworzono szkółki parkowe. Praktyka kształtowania parku z wykorzystaniem drzew „swojskich” (krajowych), pochodzących z lasów, była wówczas powszechna⁸.

Współcześnie projektowanie w zakresie rewaloryzacji terenów zabytkowych poprzedzone jest analizą przestrzenno-historyczną obejmującą kolejne etapy rozwoju założenia parkowego. Artykuł ten powstał

na podstawie materiałów archiwalnych dotyczących południowej części parku – gospodarstwa ogrodniczego tworzono od 1840 roku na potrzeby utrzymania zieleni. Założenie to (przy rzece Prośnie i za jej odnogą) w badanym okresie nazywane było Nowym Parkiem.

Zatrudnienie ogrodnika Antoniego Wodziczki (Wodziczki⁹) w kaliskim parku w 1832¹⁰, 1834 i 1846 roku

W szkicach z życia miasta pisanych przez Edwarda Polanowskiego podano, że „powstawanie parku było wypadkową ścierania się dwóch sił: niszczącej i budującej”¹¹. Częste wylewy rzeki Proсны (1810, 1816, 1828, 1830, 1833, 1837, 1840¹²) powodowały konieczność porządkowania i przebudowy parku; w tym celu zatrudniani byli ogrodnicy¹³. W Archiwum Państwowym w Kaliszu zachowały się dokumenty Naczelnika Powiatu Kaliskiego z lat 1834-1849 dotyczące przede wszystkim zatrudnienia ogrodnika Antoniego Wodziczki oraz wykonywanej przez niego pracy.

Nachajewicz. The eastern border of the park was set by a distributary of the Proсна River. River regulation efforts included formation of dikes and construction of a sluice, near which a bridge called the Upustowy Bridge was erected. In 1826, the park was expanded to include the area opposite the governor's palace (which is currently the building of the Local Provincial Office in Kalisz), which was created in the years 1821-1824 as a result of alteration of the post-Jesuit complex in accordance with a design by Sylwester Szpilkowski. Near to the Collegiate Church of the

Assumption of the Virgin Mary – Sanctuary of St Joseph, a bridge was constructed which led from the park to the Warszawskie Przedmieście district.

Expansion of the park entailed the need for green-space planning. The already-growing trees were supplemented with seedlings from urban forests. These were: elms (wych elms), sycamores, ashes, horse chestnuts, maple trees, spruces, birches, acacias. In connection with planting trees, nurseries for the park were created at the Warszawska and Rypinkowska toll houses⁷ in the late 1820s. At the time, the practice of shaping parks with the use of native (Polish) trees from forests was commonplace⁸.

Currently, design in the scope of revalorisation of historic areas is preceded by a spatial and historical analysis involving the subsequent stages of development of a park complex. The article was written on the basis of archival materials concerning the southern part of the park – a horticultural farm created from 1840 onwards for the purpose of greenery management. In the analysed period, the complex (near the Proсна River and behind its distributary) was called the New Park.

Antoni Wodziczko pracował na podstawie umowy od września 1834 roku. Jak można przeczytać w dokumentacji, „przedłożone zostały [mu] obowiązki ogrodnika w pkt. 1-3:

1. Wodziczka obowiązany jest codziennie przejść ogród prosto i wszystkie chodniki do niego należące, poczynając od Domu Szkoły obwodowej przez ulicę nad rzeką poza kościołem św. Józefa, ogrodami byłego Korpusu Kadetów i całą ulicę Józefiny – cokolwiek by dostrzegł potrzebnego do zrobienia pod względem ogrodniczym powinien to wykonać najrychlej.
2. Zasadzenie Drzew, Krzewów i Kwiatów w parku i chodnikach lub innych miejscach, jakie by mu wskazane zostały, należą do ogrodnika Wodziczki, również obowiązany Wodziczka czuwać nad hodowaniem zasadzonych Drzew, Krzewów i Kwiatów, przy tym wszystkim Wodziczka postępować sobie winien podług najlepszej wiadomości i sztuki ogrodniczej, tako ażeby z pożytkiem połączona także była przyjemność dla publiczności.
3. Pomimo tego, iż Drzewa i Krzewy do nowego zasadzenia oraz nasiona zakupywane będą kosztem rządu, ogrodnik Wodziczka obowiązany rokrocznie pomnażać lub zakładać nowe szkółki rozmaitych Drzew z lasków miejskich, jako to: Kasztanów, Akacyi, Lip, Klonów itp. [...].”

Przedłożone obowiązki ogrodnik podpisał w Kaliszu 8 listopada 1834 roku¹⁴. Potwierdzają to inne dokumenty: „Od dnia 1 września dotychczasowy ogrodnik parku Schweighardt przestał pełnić te obowiązki, a w miejsce jego przyjęty został ogrodnik Antoni Wodziczka”¹⁵.

W załączeniu do swoich obowiązków ogrodnik podał spisy drzew i krzewów, opatrzone następującymi nagłówkami: *Drzewa i krzewy egzotyczne*

3. Wejście do Parku Miejskiego od ul. Kolegialnej, teren dawnego kolegium jezuickiego. Fot. 2018

3. Entrance to the Municipal Park from Kolegialna Street, area of the former Jesuit college. Photo: 2018

4. Park Miejski w Kaliszu od strony pojezuickich ogrodów i pastwisk miejskich. Na zdjęciu przy granicy parku cerkiew pw. św. św. Apostołów Piotra i Pawła. Fot. 2018

4. The Municipal Park in Kalisz from the side of the post-Jesuit gardens and municipal pastures. The photo shows the Orthodox Church of Saint Apostles Peter and Paul near the park border. Photo: 2018

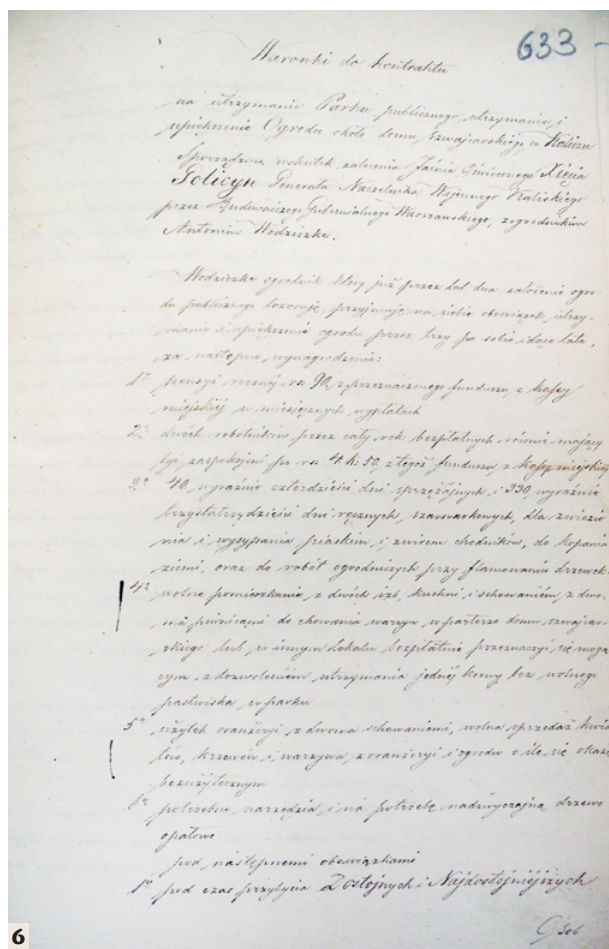
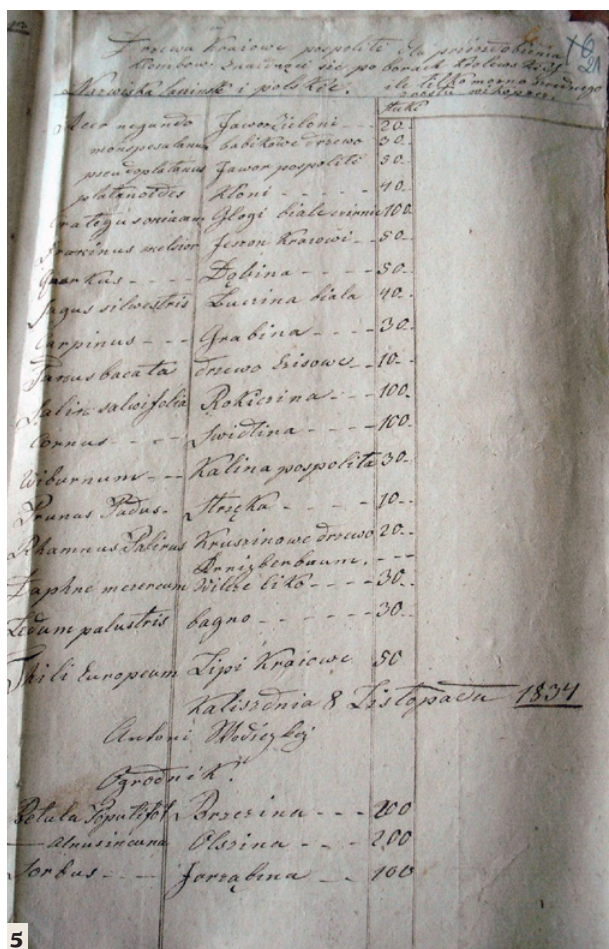
Employment of gardener Antoni Wodziczko (Wodziczka⁹) at the park in Kalisz in 1832¹⁰, 1834, and 1846

In the sketches from the life of the city written by Edward Polanowski, it is said that the development of the park resulted from the destructive force and the building force fighting for dominance¹¹. Frequent overflows of the Prosna River (1810, 1816, 1828, 1830, 1833, 1837, 1840¹²) required that the park be cleaned up and reconstructed and gardeners were employed to this end¹³. In the State Archives in Kalisz, there are surviving documents of the Head of the Kalisz county from the years 1834-1849 which concern primarily the employment of gardener Antoni Wodziczko and the work he performed.

Antoni Wodziczko worked under a contract starting September 1834. As one can read in the documentation, “[he] was presented with the gardener’s obligations in items 1-3:

1. Wodziczka shall be obliged to walk straight through the garden and down all the pavements he is responsible for every day, starting from the regional School House via the street over the river outside the Church of St Joseph, the gardens of the former Corps of Cadets and the entire Józefiny Avenue, and perform any garden works he should perceive as necessary as soon as possible.
2. Gardener Wodziczka shall plant trees, shrubs and flowers in the park and by pavements or in any other place he should be pointed to, and he shall be obliged to cultivate the planted trees, shrubs and flowers; when performing these duties, Wodziczka shall act in accordance with his best knowledge and the art of horticulture, so as to combine benefit with delight for the public.
3. Despite the fact that the trees and shrubs to be planted as well as seeds shall be purchased at the expense of the government, gardener Wodziczka shall be obliged to enlarge the existing nurseries of trees from urban forests, namely: horse chestnuts, acacias, lime trees, maples, etc. or set up new ones ...”.

The gardener signed the presented obligations in Kalisz on 8 November 1834¹⁴. This is confirmed by other documents: “On 1 September, the previous

zagraniczne, które znajdujące się w ogrodach angielskich zakupione będą według trudności ich rozmnażania¹⁶ (Spis 1) oraz Drzewa Kraiowe pospolite dla prziozdobienia Klombow znajduąci sie po borach Krolewskich, ile tilko mozno szrednego zrostu wikopacz¹⁷ (Spis 2; il. 5). Do parku przesadzonych zostało 200 świerków z lasów miejskich¹⁸.

W raporcie Wodiczki dotyczącym zniszczenia roślinności parkowej w kwietniu 1839 roku wymieniono nazwy drzew: „[...] wysadzone zostały obydwu brzegi rzeki od strony Szkół obwodowych [...] wylew rzeki i siła pędu lodów, powyrywała wiele sztuk tych młodych drzewek [...]”. Według raportu brakowało: „Drzew Kasztanowych sztuk 50, Drzew Akacyi 93, Drzew Jaworów 26”¹⁹.

Kontrakt z Wodiczką został rozwiązany w październiku 1842 roku²⁰. W ogłoszeniu o wolnym wakuacie na stanowisku ogrodnika z kwietnia 1843 roku można było przeczytać: „Celem rozprzestrzenienia ogrodu publicznego w mieście Kaliszu należącego do pierwszych ozdób tego miasta, jak niemniej utrzymanie go nadal w należyтым porządku Rząd Gubernialny przedstawił potrzebę przyjęcia zdolnego i wykwalifikowanego ogrodnika [...]”²¹. Z Antonim

park gardener, Schweighardt, was relieved of his duties and replaced by gardener Antoni Wodiczka”¹⁵.

As an attachment to the list of his obligations, the gardener provided lists of trees and shrubs, captioned as follows: *Trees and foreign exotic shrubs, which shall be purchased from English gardens according to difficulty of propagation*¹⁶ (List 1) and *Common native trees for decoration of the flower beds to be obtained from royal coniferous forests, as many as can be dug up of medium height*¹⁷ (List 2; fig. 5). 200 spruces were replanted in the park from urban forests¹⁸.

Wodiczko’s report on damage to park vegetation from April 1839 lists the names of trees: “... both banks of the river from the side of the regional Schools have been blasted ... the overflow of the river and the force of moving ice uprooted many of these young trees ...”. According to the report, 50 horse chestnuts, 93 acacias, 26 sycamores were missing¹⁹.

The contract with Wodiczko was terminated in October 1842²⁰. In the notification of a vacancy for the position of a gardener from April 1843 one could read: “With the aim of expansion of the public garden in the city of Kalisz, which is one of the city’s greatest embellishments, as well as maintenance

Wodziczką podpisano ponownie kontrakt 5/17²² października 1846 roku²³ (il. 6). Przyjął on obowiązek utrzymania i upiększania ogrodu przez trzy kolejne lata. W treści umowy nadmieniono, iż Antoni Wodziczko (nazwisko czytelne, podane przez urzędnika spisującego kontrakt) był już zatrudniony w parku kaliskim i dał dowody posiadanych kwalifikacji ogrodnika, nabytych w kraju i za granicą. Niestety, nie podano miejsca – można wskazać akademickie ogrody botaniczne w Wilnie²⁴ oraz inne zakładane przez ks. Stanisława Jundziłła, botanika i krzewiciela ogrodnictwa na Litwie, z których pierwszy powstał w Szczuczynie przy szkole pijarów w 1785 roku²⁵ (od tego roku ksiądz był nauczycielem historii naturalnej i fizyki). Znana szkoła ogrodnicza prowadzona była też przez Józefa Gwalberta Pawlikowskiego w Medyce od 1831 roku.

Projekt urządzenia ogrodu poza parkiem publicznym w Kaliszu z 1846 roku

Zasadnicze zmiany przestrzenne parku kaliskiego miały miejsce w latach 40. XIX wieku. Zaplanowano regulację rzeki, by ograniczyć jej wylewy, co z kolei wymagało zmian w rozplanowaniu przestrzennym parku. W latach 1841-1842 wykopane zostały dwa kanały: Rypinkowski i Bernardyński²⁶, a dla ochrony parku przed powodzią usypano otaczający go półkolem wał. Według nowego planu kanał zwany Bernardynką stanowił wschodnią granicę parku. W części południowej w 1843 roku założono staw z podziemnym dopływem wody z rzeki; znajdował się on w rozwidleniu głównego koryta rzeki, jej odnogi i wykopanego kanału. Odnogę tę następnie

thereof in due order, the Governorate demonstrated the need to employ a skilled and qualified gardener ...”²¹. A new contract was signed with Antoni Wodziczko on 5/17²² October 1846²³ (fig. 6). He accepted the obligation to maintain and beautify the garden for the next three years. The text of the contract mentioned that Antoni Wodziczko (legible surname, as provided by the official who wrote down the contract) had already been employed at the Kalisz park and that he had proved his qualifications as a gardener, which he had acquired both at home and abroad. Unfortunately, it did not mention any place – the possibilities include the university botanical gardens in Vilnius²⁴ and other gardens established by Stanisław Jundziłł – a priest, botanist and propagator of horticulture in Lithuania – the first of which was created in Szczuczyn at the Piarist school in 1785²⁵ (starting from this year, Jundziłł became a teacher of natural history and physics. A well-known school of horticulture was also run by Józef Gwalbert Pawlikowski in Medyka from 1831 onwards.

Project aimed at arrangement of a garden outside the public park in Kalisz from 1846

Major changes to the spatial layout of the park in Kalisz were made in the 1840s. It was planned that the river would be regulated to reduce overflowing, which required changes to the park's spatial layout. In the years 1841-1842, two channels were excavated: the Rypinkowski Channel and the Bernardyński Channel²⁶, and a semi-circular dike was constructed around the park to protect it against flooding. According to the new plan, the Bernardyński Channel (also called “Bernardynka”) constituted the eastern border of the park. In the southern part of the part, a pond with an underground supply of water from the river was formed in 1843; it was situated at the fork of the main river bed, its tributary and the excavated channel. The tributary was then filled in, with a straight-running trench being excavated in its place in 1873 (this change connected the park areas, those with the newly-planted and grown trees). This water system remains an essential element of the park's layout.

5. *Drzewa Kraiowe pospolite dla prziozdobienia Klombow znajduąci sie po borach Krolewskich, ile tilko mozno sredniego zrostu wikopacz.* Archiwum Państwowe w Kaliszu (APK), sygn. 43, s. 21

5. *Common native trees for decoration of the flower beds to be obtained from royal coniferous forests, as many as can be dug up of medium height.* State Archives in Kalisz (SAK), file no. 43, p. 21

6. *Warunki do kontraktu na utrzymanie Parku publicznego, utrzymanie i upiększenie Ogrodu około domu szwajcarskiego w Kaliszu... spisane z ogrodnikiem Antonim Wodziczką 5/17 października 1846 r.* APK, sygn. 43, s. 633

6. *Terms for the contract for maintenance of the public Park, maintenance and beautification of the garden near the Swiss House in Kalisz ... signed with gardener Antoni Wodziczko on 5/17 October 1846.* SAK, file no. 43, p. 633

zlikwidowano, a w jej miejsce w 1873 roku wykopano prosto biegnący przekop (zmiana ta skomunikowała tereny parkowe, te z nowo posadzonymi i wyrosłymi już drzewami). Ten układ wodny pozostaje zasadniczym elementem w strukturze planistycznej parku.

W latach 40. XIX wieku teren poszerzono o dawny łęg za odnogą Proсны, który obsiano trawą i zadrzewiono. Starą część parku – od szkół obwodowych (dawnego Korpusu Kadetów, rozwiązanego w czerwcu 1832 roku w związku z udziałem jego słuchaczy w powstaniu listopadowym) do odnogi rzeki – ogrodzono, rozebrano most Kadecki i stajnie. Od 1835 roku zamykano na noc wszystkie bramy, strażnicy kołatkami przypominali spacerującym o zbliżającej się porze²⁷.

Wśród materiałów archiwalnych przedstawionych w niniejszym artykule, przy kontrakcie Antoniego Wodziczki z 1846 roku, znajdują się: trzystronicowy opis *Projektu na upiększenie i lepsze wyflancowanie nowo urządzonego Ogrodu około Domu Szwajcarskiego poza parkiem publicznym w Kaliszu, według*

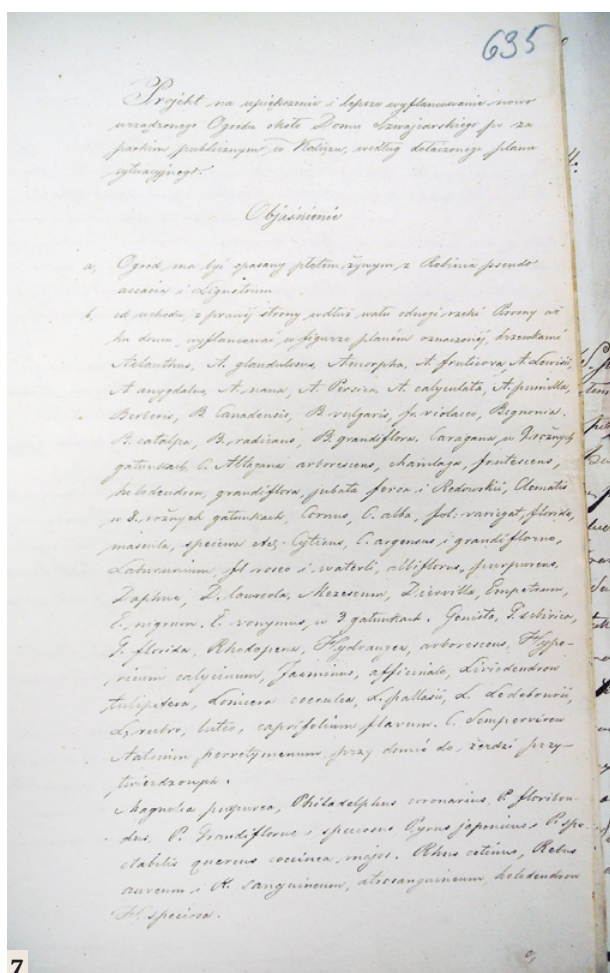
In the 1840s, the park was extended to include the former flood-meadow across the distributary of the Proсна River, which was grassed over and planted with trees. The old part of the park – from regional schools (the former Corps of Cadets, dissolved in June 1832 in connection with participation of its students in the November Uprising) to the distributary of the river – was fenced, and the Cadet Bridge and stables were demolished. From 1835 onwards, all gates were closed for the night, with guards reminding all strollers about the closing time with the use of knockers²⁷.

The archival materials presented in this article, alongside Antoni Wodziczko's contract from 1846, include: a three-page description of the *Project aimed at beautifying and improving the greenery in the newly arranged garden by the Swiss House outside the public park in Kalisz, in accordance with the attached site plan* (fig. 7) and a sheet with a drawing of the *Site plan for the newly arranged garden by the Swiss House in the public park in Kalisz with the Project aimed at improving the greenery by planting trees and flowers*²⁸ (fig. 8). The title of the document implies that the horticultural farm was created outside the public park, i.e. behind the distributary of the Proсна River (which had been filled in 1873²⁹).

The first page of the *Project aimed at beautifying and improving the greenery in the newly arranged garden by the Swiss House...* contains a list of trees, likely prepared by Antoni Wodziczko as the park gardener: “from the east, along the dike by the Proсна River in the direction of the house, plant trees on the right side as marked in the project” (List 3).

The title of the document indicates that a new garden was arranged near the Swiss House³⁰, which had been built in 1844³¹. Its nature – that of an ornamental and vegetable garden – is indicated by the description of its planned appearance: “behind the house, apart from the conservatory, there shall be a farm building with a yard surrounded with a wych elm hedge”; “there shall be cold frames surrounded with a privet hedge, the remaining places are to be surrounded with flowers at sufficient distance from one another, between which vegetables are to be planted”.

Artistic floral installations were designed near the Swiss House – these were “a sculpture of the cornucopia planted with low-growing flowers” and

dołączonego planu sytuacyjnego (il. 7) i arkusz z rysunkiem *Planu sytuacyjnego nowo urządzonego ogrodu około Domu Szwajcarskiego w parku publicznym w Kaliszu z Projektem na lepsze wyflancowanie drzewkami i kwiatami*²⁸ (il. 8). Gospodarstwo ogrodnicze, jak wynika z tytułu dokumentu, powstało poza parkiem publicznym, czyli za odnogą Proсны (zasypaną w 1873 roku²⁹).

Pierwsza strona *Projektu na upiększenie i lepsze wyflancowanie nowo urządzonego Ogrodu około Domu Szwajcarskiego...* zawiera spis drzew, przygotowany zapewne przez Antoniego Wodzickę jako ogrodnika parku: „od wschodu z prawej strony wzdłuż wału odnogi rzeki Proсны ku domu wyflancować w figurze planem oznaczonej drzewkami” (Spis 3).

Z tytułu dokumentu wynika, że nowy ogród został urządzony w pobliżu Domu Szwajcarskiego³⁰ wybudowanego w 1844 roku³¹. Na jego charakter – jako

“pyramidal flower beds up to two ells in height”. According to the description, the square next to the conservatory and the Swiss House was also supposed to be a decorative garden; the document says: “to be planted with flowers of various species”; by the flower sculptures “there shall be a lot of various species of groundcover roses”, “surround with the English Bowling green grass with violets” (a lawn blend; seed species were diversified in 19th-century English parks). The entire area was to be fenced, it was envisaged that it would be “surrounded with a hedge made of *Robinia pseudoaccacia* and *Ligustrum*”. Plans included “additional employment of workers for the purpose of transporting sand and gravel and strewing them over pavements, digging in the ground, and for horticultural work connected with planting trees”, which was indicated in the text of the contract.

The created pond (named the “Cock Pond”, after the male chicken cut from sheet metal which had been placed on the roof of the gazebo sitting on the island on the pond) was connected with the newly-arranged garden (outside the public park, which was called the Old Park at the time), as can be seen on the map (fig. 9). This place is described in the project: “On the island on the pond where the Chinese [Pavilion] has been built, there shall be benches surrounded with flowers. The green oval area before the pond is to be planted with *Aristolochia siphon*. To the right thereof, there shall be a flower bed with *Salix*

7. Projekt na upiększenie i lepsze wyflancowanie nowo urządzonego Ogrodu około Domu Szwajcarskiego poza parkiem publicznym w Kaliszu według dołączonego planu sytuacyjnego, 4/16 października 1846 r. APK, sygn. 43, s. 635

7. Project aimed at beautifying and improving the greenery in the newly arranged garden by the Swiss House outside the public park in Kalisz, in accordance with the attached site plan, 4/16 October 1846. SAK, file no. 43, p. 635

8. Plan sytuacyjny nowo urządzonego ogrodu około Domu Szwajcarskiego w parku publicznym w Kaliszu... 1846 r. APK, sygn. 43, s. 596 (według nowej paginacji s. 636)

8. Site plan for the newly arranged garden by the Swiss House in the public park in Kalisz..., 1846. SAK, file no. 43, p. 596 (new page no.: 636)

ogrodu ozdobnego i warzywnego – wskazuje opis planowanego wyglądu: „od tyłu domu poza oranżeryą ma być wystawiony budynek gospodarski przy którym podwórko opasane płotem żywym z drzewek brzostowych”; „będą urządzone inspekta opasane żywym płotem z drzewek Ligustrum, resztujące miejsca opasać kwiatami w dostatecznej szerokości, pomiędzy którymi warzywa zasadzić”.

Koło Domu Szwajcarskiego zaprojektowano instalacje kwiatowe o artystycznym wyrazie – były to „figura rogu obfitości wyflancowana niskimi kwiatami” oraz „klomby piramidalne aż do dwóch łokci wysoko”. Według opisu także plac obok oranżerii i Domu miał mieć charakter ogrodu ozdobnego, w dokumencie przeczytać możemy: „odpowiednimi kwiatami w różnych gatunkach zaflancować”, przy figurach kwiatowych „będzie partya róż leżących w różnych gatunkach”, oraz „opasać trawą Angielską Bowling green z fiołkami” (mieszanka trawnikowa, w parkach angielskich XIX wieku różnicowano gatunki nasion). Cały teren miał być ogrodzony, zakładano „spasanie płotem żywym z Robinia pseudoaccacia i Ligustrum”. Przewidywano „dodatkowe zatrudnienia robotników do zwiezienia i wysypania piaskiem i żwirem chodników, do kopania ziemi oraz robót ogrodniczych przy flancowaniu drzewek”, co zostało zaznaczone w treści umowy.

Założony staw (nazwany „Kogutek” od wyciętego z blachy koguta umieszczonego na dachu altanki znajdującej się na wyspie usypanej na stawie) łączył się z nowo urządzonym ogrodem (poza parkiem publicznym, który wówczas nazywano Starym Parkiem), co widać na planie (il. 9). Miejsce to opisano w projekcie: „Na wyspie w sadzawce na której wystawiono [Pawilon] Chiński, znajdować się mają ławki kwiatami opasane. Na placu owalnym zielonym przed sadzawką wysadzić Aristolochia siphon. Z prawej strony tegoż urządzić klomb z Salix babylonika przed którym ławki z kamieni granitowych na metrze ułożonych. W Alei istniejącej obok tejże urządzić chodnik z ławkami, buffetem, karosellą i chuśawkami; [posadzić] Robinia, Caragana, Robinia pseudoaccacia, tortuosa, hispida, aurea i inermis z R.viscosa. Wszelkie resztujące planem oznaczone miejsca od wymienionego ogródka aż do parku stosownie będą wyflancowane drzewkami różnymi, jako to: Taxus, Thuja, Tilia, Ulmus, Viburnum, Lantana, Populus”.

babylonika, with granite benches placed in front of it. The Avenue is to be paved and fitted with benches, a buffet, a carousel and swings; [planted with] Robinia, Caragana, Robinia pseudoaccacia, tortuosa, hispida, aurea and inermis with Robinia viscosa. All remaining places marked in the project from the aforementioned garden to the park shall be adequately planted with various trees, such as: Taxus, Thuja, Tilia, Ulmus, Viburnum, Lantana, Populus”.

The contract of Antoni Wodcizko from October 1846 includes use of the conservatory; this is worth noting, as it indicates that tropical plants were already cultivated at the time. It was permitted to “sell flowers, shrubs and vegetables from the conservatory and the garden if they should prove worthless”. The document also describes other sources of income: “Taxes and costs connected with maintenance and beautification of the garden shall be paid using income from the leased park meadows and the city square outside the Theatre, as well as other income. As the park has existed for the public for a long time, and the newly-arranged garden with newly-constructed structures was funded by donations, it shall

9. Park Miejski w Kaliszu. Rozwój przestrzenny 1798-1873, oprac. autorki na podstawie ilustracji zamieszczonej na tablicy informacyjnej parku. Opis:

1. Kaliskie Towarzystwo Wioślarskie

2. Przedszkole, dawna „Hydroterapia”

A. Część parku założona w 1798 r., obszar oznaczony na podstawie *Fragmentu planu miasta przez Kazimierza Nahajewicza 1824-1825 r.*, [w:] J.A. Splitt, „...Perłą jest park jego...”, Kalisz 1998, s. 10; por. też il. 2

B. Gospodarstwo ogrodnicze (od 1840 r.), staw (wykopany w 1843 r.), teren przy Prośnie i za jej odnogą (zazieleniany według wytycznych i spisów roślin A. Wodcizki od 1846 r.) oraz przy nowo wykopanym kanale Bernardyńskim

C. Park w stylu angielskim (poszerzany do kanału Bernardyńskiego); przebudowa odnogi Proсны, utworzenie nowego kanału w 1873 r., kształtowanie nawierzchni

9. The Municipal Park in Kalisz. Spatial development in the years 1798-1873, as compiled by the author based on the illustration displayed on the park information board. Description:

1. Kalisz Rowing Association

2. Nursery, the old “Hydrotherapy”

A. Part of the park established in 1798, the area has been marked in accordance with a plan by Kazimierz Nahajewicz (*Fragment planu miasta przez Kazimierza Nahajewicza 1824-1825 r.*), [in:] J.A. Splitt, „...Perłą jest park jego...”, Kalisz 1998, p. 10; cf. also fig. 2

B. The horticultural farm (starting from 1840), the pond (excavated in 1843), the area by the Proсна River and behind its distributary (greened in accordance with the guidelines and lists of plants by A. Wodcizko starting from 1846) and by the newly-excavated Bernardyński Channel

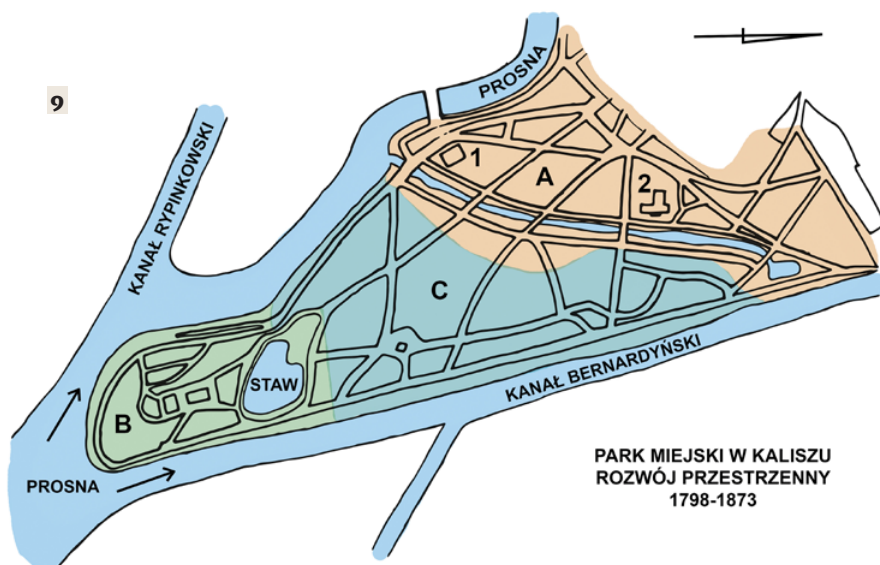
C. The English landscape park (extended to the Bernardyński Channel); alteration of the distributary of the Proсна River, creation of a new channel in 1873, formation of the surface

W kontrakcie Antoniego Wodziczki z października 1846 roku uwzględniono użytkowanie oranżerii; warto ten fakt podkreślić, gdyż wskazuje na utrzymywanie już wówczas roślin oranżeryjnych. Przyzwalano na „sprzedaż kwiatów, krzewów i warzyw z oranżerii i ogrodu o ile się okaże bezużytecznym”. Określone zostały również inne źródła dochodu: „Uszczepienie podatków i koszt na utrzymanie i upiększenie ogrodu nastąpi z wypuszczonych w dzierżawę łąk w parku i z placu miejskiego poza Teatrem i z innych dochodów zebrać się mogące. Gdy park od dawnych czasów dla publiczności istnieje i nowo urządzony ogrod z nowo stawionymi zabudowaniami kosztem dobrowolnych ofiar będąc wywołany, li także tylko jest przeznaczony dla zabawy publiczności i nie będzie zamiarem rządu jakowe korzyści zbierać”.

Odnaleziony projekt wskazuje na założenie gospodarstwa ogrodniczego jako odrębnego od parku publicznego, po jego południowej stronie. Na wydzielonym terenie powstało zaplecze urządzone zgodnie z funkcjami użytkowymi. W 1845 roku sporządzono inwentarz tego gospodarstwa ze spisem kwiatów i warzyw³² (Spis 4). Do prac w parku zatrudniono „zdolnych i wykwalifikowanych ogrodników” i zakładano „rozprzestrzenienie ogrodu publicznego w mieście Kaliszu należącego do pierwszych ozdób tegoż miasta, jak niemniej utrzymanie go nadal w należywym porządku”.

Warunki ochrony konserwatorskiej południowej części Parku Miejskiego w Kaliszu, forma architektoniczno-historyczna

Odnalezione archiwalia pozwoliły na opracowanie schematu rozwoju przestrzennego Parku Miejskiego w Kaliszu, w tym zaznaczenie obszaru dawnego gospodarstwa ogrodniczego, utrzymywanego tradycyjnie jako ogród ozdobny. Projekty rewaloryzacji kaliskiego parku powinny uwzględniać zagospodarowanie południowej części, tj. terenu byłego gospodarstwa

also be intended for public amusement and the authorities shall not profit therefrom”.

The found project indicates that the horticultural farm was created in the southern part of the public park as an entity separate therefrom. The sectioned-off area was used to set up auxiliary facilities in accordance with utilitarian functions. In 1845, an inventory for this farm was made, which included a list of flowers and vegetables³² (List 4). “Skilled and qualified gardeners” were employed to work in the park and there were plans which included “expansion of the public garden in the city of Kalisz, which is one of the city’s greatest embellishments, as well as maintenance thereof in due order”.

Conditions for conservation of the southern part of the Municipal Park in Kalisz, architectural and historic form

The discovered archival materials enabled to draw a plan of a spatial development of the Municipal Park in Kalisz, i.a. marking the location of the old horticultural farm, traditionally maintained as a decorative garden. Projects aimed at revalorisation of the park in Kalisz should take account of its southern part, i.e. the old horticultural farm and its former function (fig. 9). Reference to the functions of horticultural farms – maintenance of varied vegetation within parks – is common practice in garden conservation. In present times, at the castle garden in Oldenburg, Germany, which is famous for its collection of rhododendrons, a rose garden³³ has been created in the place of the former fruit and vegetable garden.

ogrodniczego, z zaznaczeniem jego dawnej funkcji (il. 9). Nawiązywanie do funkcji gospodarstwa ogrodniczego – utrzymania różnorodnej roślinności w parku – jest właściwe dla sztuki konserwacji ogrodów. Współcześnie w ogrodzie zamkowym w Oldenburgu w Niemczech, słynącym z kolekcji rododendronów – różaneczników, w miejscu dawnego ogrodu warzywnego i owocowego założono ogród różany, tzw. różankę³³.

Dla porównania, w 2012 roku w Gołuchowie w pobliżu Kalisza powstało nowe, regularne rozplanowanie ogrodu zamkowego według projektu Zdzisława Walczaka (il. 10, 11). Wyznaczone kwatery przypominają ogród zielarski, a uprawa służy działalności edukacyjnej Ośrodka Kultury Leśnej. W gołuchowskim ogrodzie zamkowym praktycznie od momentu jego powstania (początki prac nad planem parku w 1878 roku) nauczano ogrodnictwa i prowadzono doświadczenia w tej dziedzinie, na co zasadniczy wpływ miała działalność ogrodnika Adama Kubaszewskiego (1847-1927)³⁴.

Do zadań konserwatorskich należy podjęcie decyzji, czy teren południowej części parku kaliskiego powinien zostać ogrodzony. Ogrodzenie podkreślałoby odrębność dawnego gospodarstwa ogrodniczego. W projekcie z 1846 roku zaplanowano „żywoploty z drzewek brzostowych i *Ligustrum*”. Wyodrębnienie tej części parku we współczesnym projekcie rewaloryzacji może polegać na wygradzeniu poprzez założenie pasa zieleni „dzikiej” lub łąki kwietnej – co oznaczałoby zastosowanie mieszanki nasion (il. 12) – również z wykorzystaniem kwiatów z wiejskich ogródków, które można wskazać za zamieszczonym w artykule spisem roślin z 1834 roku (Spis 1): *Phlox paniculata*, *Campanula medium*, *Dianthus barbata*, *Alcea rosea*, *Georginia*, a w pobliżu

By comparison, in 2012 a new, regular castle garden was arranged in Gołuchów near Kalisz in accordance with a design prepared by Zdzisław Walczak (fig. 10, 11). The designated sections resemble a herbal garden, and the cultivation is used for educational activities of the Centre for Forest Culture. At the castle garden in Gołuchów, the practice of teaching horticulture and experimentation in this field dates back virtually to the garden's conception (the work on the park's layout began in 1878), largely due to the influence of the activity of gardener Adam Kubaszewski (1847-1927)³⁴.

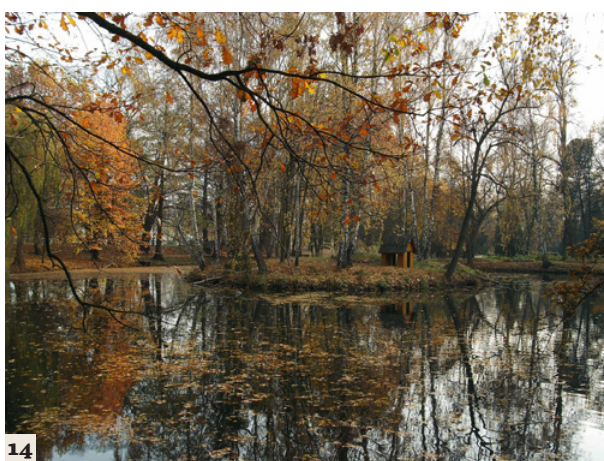
As part of conservation activities, it should be decided whether the southern area of the park in Kalisz should be fenced. Fencing would emphasise the distinctiveness of the old horticultural farm. The project from 1846 envisaged “hedges made of wych elms and *Ligustrum*”. In the contemporary project aimed at revalorisation, this part of the park could be sectioned off by creating a strip of “wild” greenery or a wildflower meadow – which would entail using a seed blend (fig. 12) – also with the use of flowers from rural gardens, which could be chosen with the

stawu *Iris germanica*. W projekcie z 1846 roku zapisano: „opasać kwiatami w dostatecznej szerokości”.

Najstarsza część parku, od dawnego Korpusu Kadetów – dzisiejszego Centrum Kultury i Sztuki w Kaliszu – do odnogi Proсны (zasypanej w 1873 roku), była wydzielona od lat 30. XIX wieku, co podkreślano w przeszłości poprzez zachowanie ogrodzenia. Zostało ono utrzymane zgodnie z projektem Edmunda Jankowskiego (1881)³⁵. We współczesnym projekcie rewaloryzacji parku celowe byłoby wyodrębnienie dwóch jego fragmentów – najstarszej części od Centrum Kultury i Sztuki do stawu „Kogutek” (il. 13, 14) oraz terenu dawnego gospodarstwa ogrodniczego utworzonego w latach 40. XIX wieku. Obecnie teren ten, przy figurze Flory, utrzymywany jest w stylu ogrodu ozdobnego (il. 15a, 15b). Wyspę na stawie łączył z parkiem most w stylu orientalnym³⁶. Podobny wygląd miała znajdująca się tam altana, wspomniana w projekcie z 1846 roku jako [Pawilon] Chiński. Ozdobą tego fragmentu parku był Dom Szwajcarski. Wszystkie elementy małej architektury, bogato rzeźbione, utrzymane były w stylu neorenesansowym (eklektyzm romantyczny)³⁷.

W projekcie konserwatorskim rewaloryzacji zabytkowych ogrodów istotną rolę odgrywa materiał ikonograficzny. Dawne widoki parku kaliskiego na fotografiach przybliżają sztukę ogrodową. Przy ścieżkach, jak pokazują zdjęcia, utrzymywana była cięta

10, 11. Gołuchów, regularne rozplanowanie ogrodu zamkowego, proj. Zdzisław Walczak, 2012 r. W wyznaczonych kwaterach uprawy służące działalności edukacyjnej Ośrodka Kultury Leśnej w Gołuchowie. Fot. 2018

10, 11. Gołuchów, regular arrangement of the castle garden, as designed by Zdzisław Walczak, 2012. In designated sections the cultivation is used for educational activities of the Centre for Forest Culture in Gołuchów. Photo: 2018

12. „Zieleń dzika” lub kwiaty z wiejskich ogródków, pas zieleni wydzielający część parku. Przykładowa kompozycja roślinna w Ogrodzie Botanicznym w Poznaniu. Fot. 2012

12. “Wild greenery” or flowers from rural gardens, a strip of greenery which sections off part of the park. An example of a plant composition in the Botanical Garden in Poznań. Photo: 2012

13. Park Miejski w Kaliszu, staw z usypaną wyspą założony w 1843 r. Fot. 2016

13. The Municipal Park in Kalisz, the pond with a constructed island created in 1843. Photo: 2016

14. Park Miejski w Kaliszu, staw z usypaną wyspą założony w 1843 r. Fot. jesień 2018

14. The Municipal Park in Kalisz, the pond with a constructed island created in 1843. Photo: autumn 2018

aid of the list of plants from 1834 (List 1) presented in the article: *Phlox paniculata*, *Campanula medium*, *Dianthus barbata*, *Alcea rosea*, *Georginia*, and *Iris germanica* near the pond. The project from 1846 says: “to be surrounded with flowers at sufficient distance from one another”.

The oldest part of the park, from the former Corps of Cadets – currently the Centre for Culture and Art in Kalisz – to the distributary of the Proсны River (which was filled in in 1873), was sectioned off from the 1830s onwards, which was emphasised in the past by preserving the fencing. It was maintained in accordance with the project by Edmund Jankowski (1881)³⁵. In the modern project aimed at revalorisation of the park, it would be advisable to section off two of its fragments – the oldest part from the Centre for Culture and Art to the Cock Pond (fig. 13, 14), and the area of the old horticultural farm created in the 1840s. Currently, this area, near the sculpture of Flora, is maintained in the form of a decorative garden (fig. 15a, 15b). The island on the pond was accessible from the park via an Oriental-style bridge³⁶. The

15a

15b

roślinność, widoczne są też kamienne ławki³⁸. Najstarsze widoki alei kaliskiego parku przedstawiają fotografie Jana Wilhelma Diehla z lat 1871-1872³⁹ oraz Stanisława Zewalda z około 1875 roku⁴⁰. W większości zachowane zdjęcia pochodzą z okresu międzywojennego i prezentują urządzenie ogrodu ozdobnego.

Kwietniki południowej części parku, opisane w odnalezionym materiale archiwalnym z 1846 roku jako instalacje roślinne, utrzymywane były tradycyjnie w tym miejscu, na co wskazują relacje kaliszczan: „Kaliszkie kwietniki można byłoby porównać ze słynnymi ciechocińskimi dywanami kwiatowymi”⁴¹.

gazebo on the island, referred in the design from 1846 as the Chinese [Pavilion], had a similar appearance. One decoration of this fragment of the park was the Swiss House. All of the lavishly sculpted elements of small-scale architecture were in the style of the Neo-Renaissance (romantic eclecticism)³⁷.

In the context of conservation projects aimed at revalorisation of historic gardens, iconographic material plays an important role. The old views of the park in Kalisz in photographs give a closer look at the garden art. The photos show that there was cut vegetation by the paths; stone benches can also

be seen³⁸. The oldest views of paths in the Kalisz park can be found in photographs by Jan Wilhelm Diehl from the years 1871-1872³⁹ and by Stanisław Zewald from c. 1875⁴⁰. Most of the preserved photos come from the interwar period and present the arrangement of the decorative garden.

The flower beds in the southern part of the park, described in the discovered archival materials from 1846 as floral installations, were traditionally maintained in this place, as reported by residents of Kalisz: “The flower beds in Kalisz could be compared to the famous flower carpets in Ciechocinek”⁴¹.

16

17

Obok ślicznej oranżerii wybudowanej w 1886 roku⁴², którą po wojnie rozebrano, najwięcej kwiatów było w sąsiedztwie Domu Szwajcarskiego (il. 16, 17). W pobliżu znajdowała się również „[...] cieplarnia do hodowli kwiatowych rozsąd a przed nią urocza pergola, cała pokryta różami. Pod wspaniałymi okazami tui i cyprysów, ustawiano latem urocze porcelanowe posążki rodem z baśni [...]”⁴³. „Między Oranżerią, a Domkiem Szwajcarskim obok zegara słonecznego – królował unikatowy okaz dębu który swoje niebywale rozłożyste konary opierał na trawniku [...]”⁴⁴ (przetrwiał do dziś – sic!) (il. 18, 23).

Dom Szwajcarski istniał jeszcze w latach 80. XX wieku (il. 19). Został przedstawiony na litografii Maksymiliana Fajansa, według rysunku Stanisława Barcikowskiego, zamieszczonej w wydawnictwie

Apart from the charming conservatory built in 1886⁴², which was demolished after the war, the greatest number of flowers could be found in the vicinity of the Swiss House (fig. 16, 17). Nearby, there was also “... a greenhouse for cultivation of flower seedlings, with a charming pergola covered with roses before it. In summer, charming fairy-tale-like porcelain figures were placed beneath the marvellous thuja and cypress specimens [...]”⁴³. “Between the Conservatory and the Swiss House next to the sundial, there was a unique specimen of oak, whose incredible spreading boughs were supported on the lawn [...]”⁴⁴ (it has survived to present day – sic!) (fig. 18, 23).

The Swiss House survived until as late as the 1980s (fig. 19). It is presented in the lithograph by Maksymilian Fajans – in accordance with a drawing by Stanisław Barcikowski – which was published in Edward Stawecki’s *Album Kaliskie* from 1858. An illustration depicting the Swiss House featured the caption “A conservatory in the Kalisz Park”. The text of the *Album* indicated that a small conservatory had been created next to the Swiss House. “The Swiss House with a Conservatory” was described as a “memento of the past”, which shows that it was already considered a building with historic value by its users at the time of creation.

Among the flower compositions in the decorative garden, the rose pergola described in the above memoirs of residents of Kalisz from the interwar period

15a, b. Park Miejski w Kaliszu, figura Flory w ogrodzie ozdobnym. Fot. 2018

15a, b. The Municipal Park in Kalisz, the sculpture of Flora in the ornamental garden. Photo: 2018

16. Budynek oranżerii w parku miejskim w Kaliszu 1918-1939, Zakład Fotograficzny Józefa Kuczyńskiego. Narodowe Archiwum Cyfrowe, sygn. 1-u-1963-1

16. The conservatory in the Municipal Park in Kalisz 1918-1939, Photographic Studio of Józef Kuczyński. National Digital Archives, file no. 1-u-1963-1

17. Fragmenty ogrodu: Dom Szwajcarski, kwietniki, 1918-1939, Zakład Fotograficzny Józefa Kuczyńskiego. Narodowe Archiwum Cyfrowe, sygn. 1-u-1963-2

17. Fragments of the garden: the Swiss House, flower beds, 1918-1939, Photographic Studio of Józef Kuczyński. National Digital Archives, file no. 1-u-1963-2

Album Kaliskie Edwarda Staweckiego z 1858 roku. Rycina z widokiem Domu Szwajcarskiego podpisana została jako „Oranżerya w Parku Kaliskim”. Z treści *Albumu* wynika, że przy Domu Szwajcarskim powstała mała oranżeria. „Domek Szwajcarski z Oranżeryą” opisano jako „pamiątkę starożytności”, co wskazuje, że w odbiorze użytkowników już w czasie powstania przedstawiał on walory zabytku.

Wśród kompozycji kwiatowych ogrodu ozdobnego wyróżniała się różana pergola, opisana w przytoczonych wcześniej wspomnieniach kaliszczan z okresu międzywojennego. Pnącze kwiatowe *Bignonia* (*Bignonia catalpa*, *B. radicans*, *B. grandiflora*), wymienione w spisie roślin z 1846 roku (Spis 3), to roślina, którą warto uwzględnić przy rewitalizacji ogrodów zabytkowych. Pergola stanowi dominantę parteru gazonowo-kwiatowego. *Projekt na upiększenie i lepsze wyflancowanie nowo urządzonego Ogrodu około Domu Szwajcarskiego...* zakładał stworzenie kolekcji róż, zapisano w nim: „będzie partya róż leżących w różnych gatunkach”. Przy ogrodzie kwiatowym istniała infrastruktura wspomagająca utrzymanie roślin: oranżeria i cieplarnia. Styl alpejski Domu Szwajcarskiego korespondował z zakładanymi ogrodami skalnymi – alpiniami. W latach 20. XX wieku modne było tworzenie murków kwiatowych z wykorzystaniem roślinności skalnej. Również ta roślinność mogłaby dopełnić ogród w przyszłości.

W oranżeriach można było podziwiać rośliny, kupować kwiaty i odpocząć w odpowiednio przygotowanych miejscach. Prowadzono tam doświadczenia

was particularly remarkable. The flowering *Bignonia* vine (*Bignonia catalpa*, *B. radicans*, *B. grandiflora*) mentioned on the list from 1846 (List 3) is a plant worth including in the process of revitalisation of historic gardens. The pergola constitutes a dominant element of the parterre. The *Project aimed at beautifying and improving the greenery in the newly arranged garden by the Swiss House...* envisaged creation of a rose collection; it read: “there shall be a lot of various species of groundcover roses”. Near the floral garden, there was infrastructure which aided maintenance of plants: a conservatory and a greenhouse. The Alpine style of the Swiss House corresponds with the created rock gardens (alpinariums). In the 1920s, creating floral walls with the use of plants which grow on rocks was in fashion. These plants could also be used to complement the garden in the future.

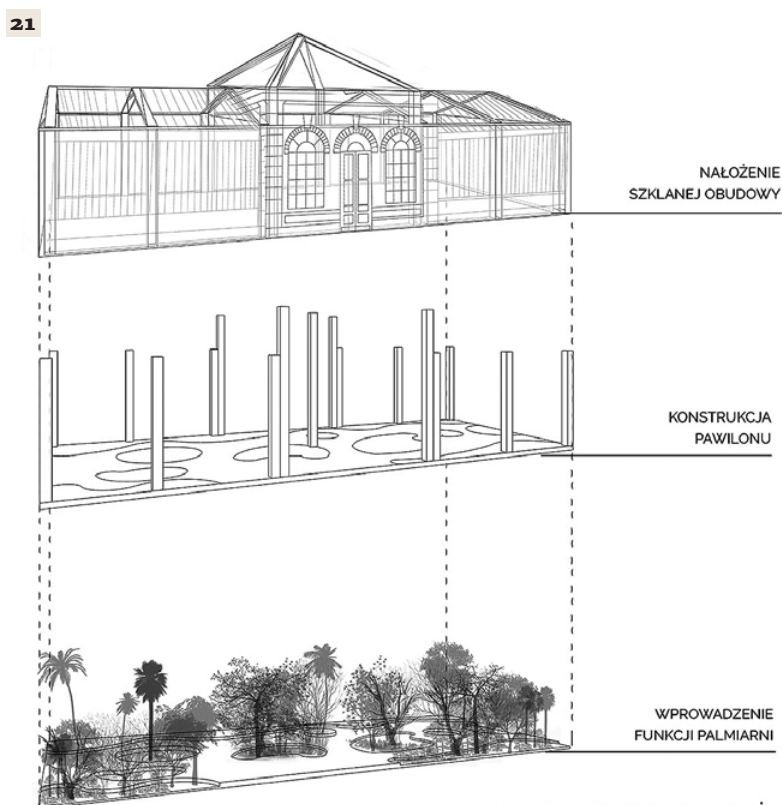
In the conservatories, it was possible to admire plants, buy flowers and relax in adequately prepared places. They were also used to conduct experiments in the scope of cultivation and to store scientific collections of plants. Starting from the 19th century, conservatories became a common feature of public places such as municipal parks. The historic value of these structures as well as the changes in design methods dictated by technical developments and original solutions determined their place in 19th-century architecture. An award in the competition titled “Development of a project aimed at revalorisation of the Municipal Park in Kalisz” in 2016⁴⁵ was bestowed upon the design for a conservatory prepared by the

z zakresu uprawy i przechowywano kolekcje naukowe roślin. Od XIX wieku oranżerie stały się powszechne również w miejscach użytku publicznego – parkach miejskich. Historyczność tych obiektów oraz zmiany w sposobie ich projektowania podyktowane postępowaniem technicznym i oryginalnymi rozwiązaniami decydowały o ich miejscu w architekturze XIX wieku. Wyróżnienie w konkursie pn. „Opracowanie koncepcji rewaloryzacji Parku Miejskiego w Kaliszu” w 2016 roku⁴⁵ otrzymał projekt oranżerii pracowni INARKO z Gliwic (il. 20, 21); interesujący program użytkowania tego obiektu uwzględnia potrzebę odpoczynku przebywających we wnętrzu osób.

Do zadań konserwatorskich należy weryfikacja wszystkich powstałych w przeszłości koncepcji rewaloryzacji Parku Miejskiego w Kaliszu. W tym kontekście trzeba wziąć pod uwagę opracowania inż. Bernarda Lisia-ka: *Studium rewaloryzacji Parku Miejskiego w Kaliszu* z 1983 roku i *Projekt rewaloryzacji zabytkowego Parku Miejskiego w Kaliszu* z 1986/87 roku⁴⁶. W projekcie tym wskazany został konserwatorski kierunek rekonstrukcji części południowej parku, oparty na zachowanych fragmentach rysunku geometrycznego parteru gazonowo-kwiatowego, osiowo związanego z byłą oranżerią. Przyjęto wcześniejszą koncepcję założenia ogrodu w południowej części parku, czyli utrzymania planu geometrycznego ogrodu.

20

21

SCHEMAT ODBUDOWY ORANŻERII

18. Marmurowy zegar słoneczny w Parku Miejskim w Kaliszu, na bazie data 1878. Fot. 2018

18. The marble sundial in the Municipal Park in Kalisz, dated 1878 at the bottom. Photo: 2018

19. Dom Szwajcarski zbudowany w 1844 r., stan z 1983 r. Archiwum Konserwatora Zabytków w Kaliszu, Delegatura WKZ

19. The Swiss House constructed in 1844, condition as of 1983. Archives of the Monument Protection Officer in Kalisz, Local Office of the Regional Monument Inspector

20, 21. Projekt oranżerii pracowni INARKO z Gliwic wyróżniony w konkursie ogłoszonym w Kaliszu pn. „Opracowanie koncepcji rewaloryzacji Parku Miejskiego w Kaliszu”, 2016

20, 21. A design for the conservatory by the INARKO studio from Gliwice, which was awarded in the Kalisz competition titled “Development of a project aimed at revalorisation of the Municipal Park in Kalisz”, 2016

INARKO studio from Gliwice (fig. 20, 21); its interesting programme for use of the structure takes account of the visitors’ need to relax.

Conservation activities include the need to verify all past ideas for revalorisation of the Municipal Park in Kalisz. In this context, it is necessary to take account of the publications by B. Lisia-ka: *Studium rewaloryzacji Parku Miejskiego w Kaliszu* [Study of revalorisation of the Municipal Park in Kalisz] from 1983 and *Projekt rewaloryzacji zabytkowego Parku Miejskiego w Kaliszu* [Project aimed at revalorisation of the historic Municipal Park in Kalisz] from 1986/87⁴⁶. This project indicated the conservation

W projekcie Bernarda Lisiaka odtworzona została stara oś założenia ogrodowego, przebiegająca przez środek nieistniejącej już oranżerii. Utrzymano w miarę symetryczny rysunek kompozycji ogrodowej zachowanej do naszych czasów. Oś ta, we wzorcowym projekcie, została przedłużona aż do ściany starodrzewu po północnej stronie stawu z wyspą, który łączył się planistycznie z gospodarstwem ogrodniczym z lat 40. XIX wieku.

Staw, jak zauważył Bernard Lisiak, leży na przejściu między ogrodem regularnym (dawnym gospodarstwem ogrodniczym – sic!) a parkiem krajobrazowym i należy go ściślej widokowo połączyć z odtwarzanym założeniem. Był dotychczas, zdaniem autora projektu, niesłusznie oddzielony ścianą drzew od ogrodu regularnego, co widać, jak stwierdza, na wszystkich zdjęciach z przeszłości. Autor równocześnie zauważa konieczność zachowania istniejącej, licznej, wielogatunkowej roślinności, która jest ważnym elementem koncepcji geometrycznego ogrodu – wymaga jednak wzmożonej pielęgnacji i zachowawczego dosadzania nowych roślin. Projekt zakłada ochronę całej istniejącej zieleni drzew i krzewów oraz niezbędne dopełnienia. Spisy roślin ogrodnika parku kaliskiego Antoniego Wodziczki z 1834 i 1846 roku (Spis 1, Spis 3), przedstawione w niniejszym artykule, nie znane do tej pory, stanowią propozycję gatunków do obsadzeń roślinnych.

Jednym z zadań konserwatorskich jest przywrócenie i rozmieszczenie rzeźb parkowych. Ich wygląd znany jest przede wszystkim z fotografii. Zachowała się tylko jedna figura – Flory, o której napisano, że ze względu na swój wygląd jest „pomnikiem dziewczyny, niewątpliwie Słowianki, odgrywającej jednak z przejściem rolę antycznej Flory”⁴⁷. Wspomnienie to wskazuje na nieszablonowość rzeźb parku kaliskiego. Pomnik Flory, związany z ogrodem ozdobnym, na fotografiach z lat 20. i 30. XX wieku widoczny jest przed oranżerią wystawioną w 1886 roku⁴⁸. Flora i Dom Szwajcarski ujęte zostały na fotografii z około 1898 roku – Dom Szwajcarski położony jest w głębi. Również na zdjęciu oranżerii z 1905 roku pomnik widoczny jest w jej pobliżu, można więc przyjąć, że Flora znajdowała się zawsze przed oranżerią. Widoki na zdjęciach sprawiają wrażenie, że figura była przedstawiana w obrębie ogrodu ozdobnego.

Na podstawie dawnej ikonografii można wymienić nieistniejące już figury: Psyche na wyspie

trend in the scope of reconstruction of the southern part of the park, based on the preserved fragments of the design of the geometric parterre, whose axis was linked to the former conservatory. An earlier approach to the garden complex in the southern part of the park was adopted which consisted in retaining the geometric layout of the garden.

Bernard Lisiak's design recreated the old axis of the garden complex, which ran through the middle of the conservatory which no longer exists. It featured a relatively symmetrical garden composition, which has survived until present day. In the reference project, this axis was lengthened all the way to the old trees to the north of the pond with an island, which was connected with the horticultural farm from the 1840s in terms of layout.

As noted by Bernard Lisiak, the pond is situated in the spot where the regular garden (former horticultural farm – sic!) transitions into the landscape park, and it should be linked visually with the complex in restoration to a greater degree. The author of the project believes that thus far it has been wrongfully separated from the regular garden by a wall of trees, which can be seen in all photographs from the past. At the same time, the author notes that it is necessary to preserve the existing, abundant, mixed vegetation, which constitutes an important element of the geometrical garden – but that it requires greater care and that some new plants should be added. The project envisages protection of all of the existing trees and shrubs, with new ones being added where necessary. The lists of plants prepared by Antoni Wodziczko, gardener of the park in Kalisz, in the years 1834 and 1846 (List 1, List 3) which are presented in this article and remained unknown until now suggest which species could be used for planting.

One of the conservation tasks consists in restoration and arrangement of park sculptures. Their appearance is known first and foremost from photographs. Only one figure has survived – the one depicting Flora, described due to its appearance as a “sculpture of a girl who is undoubtedly Slavic, but is playing the role of the ancient Flora with determination”⁴⁷. This description shows that the sculptures in the park in Kalisz could be unconventional. In photographs from the 1920s and the 1930s, the sculpture of Flora, associated with the decorative garden, can

na stawie „Kogutek” oraz Satyra w obrębie parku⁴⁹. Rzeźby podobnej wielkości znane ze zdjęć to: Strzelc alpejski na wyspie na „Kogutku”, Sandalarka (dziewczyna poprawiająca wiązanie przy obuwiu) w parku oraz opisana już Flora w ogrodzie ozdobnym⁵⁰.

W archiwalnych projektach wykonanych dla Parku Miejskiego w Kaliszu zawarto również propozycje sprzętów, np. ławek. Różnorodność urządzeń parkowych wykorzystywanych w przeszłości odzwierciedla dawne gusta estetyczne. Obiekty te reprezentują różne formy wytwórczości przemysłowej i materiały, mogą więc nie komponować się ze współczesnymi rozwiązaniami, nie spełniać warunków integralności w projekcie; mogą jednak okazać się przydatne.

Poszukiwanie najbardziej odpowiednich przedstawień skłania do sięgnięcia także po teksty literackie, w których Park Miejski był często wspomniany⁵¹. Walory naturalnej kompozycji zieleni parku kaliskiego, reprezentującego styl angielski, zostały opisane w *Nocach i Dniach* Marii Dąbrowskiej: „Czasami [Barbara] brała ze sobą książkę, idąc na spacer do parku. Gdy jednak usiadła na wybranej ławeczce, wolała patrzeć niż czytać. Ławeczka stała w alejce wijącej się poprzez rozległe trawniki, tak rozległe, że kępy ozdobnie podobieranych drzew i krzewów, rosnące na przeciwległym skraju, zostały już w mgiełce oddalenia. Strzyżona trawa na podobieństwo gładkiej toni wnikała jasnoszmaragdowymi zatokami pomiędzy wyspy i przylądki zarośli, których ciemna, kędzierzawa, piętrząca się ku górze gęstwina odcinała się stanowczą linią od płaszczyzny gazonu”⁵².

Klimat parku kaliskiego oddają też przytaczane wcześniej, drukowane wspomnienia kaliszczan z okresu międzywojennego: „[Park] urządzone na wzór ogrodów angielskich, niemal każdym swym zakątkiem przypominał stare wiktoriańskie ryciny. Bujny starodrzew, tworzący tu zwarte skupiska zieleni, raz po raz rozstępował się, ukazując rozległe dywany trawników, zdobione bogatymi klombami [...]”⁵³ (komponowanymi z drzew – sic!).

Zakończenie

Problematyka rewaloryzacji południowej części parku przedstawiona w niniejszym artykule odnosi się do zagadnień historycznych, w tym faz rozwoju przestrzennego. Koresponduje z mottem „Park

be seen in front of the conservatory which was built in 1886⁴⁸. Flora and the Swiss House are featured in a photograph from circa 1898 – the Swiss House being in the background. A photo of the conservatory from 1905 also features the sculpture in its vicinity, so it can be assumed that Flora was always located in front of the conservatory. The views in the photographs give the impression that the sculpture was moved within the area of the decorative garden.

On the basis of old iconography, it is possible to identify sculptures which have ceased to exist: Psyche on the island over the Cock Pond and a satyr within the park⁴⁹. Similar-sized sculptures which are known from photographs are: the Gebirgsjäger on the island on the Cock Pond, the Sandal Girl (a girl re-tying her footwear) in the park and the above-mentioned Flora in the decorative garden⁵⁰.

The archival projects prepared for the Municipal Park in Kalisz also include proposals in the scope of equipment, e.g. benches. The diversity of park equipment used in the past reflects the aesthetic tastes of bygone days. These features represent various forms of industrial production and materials, which is why they may not work with the current solutions, may not meet the conditions of integrity in the project; however, they may prove useful.

In the search for the most adequate depictions, one may also be induced to look at literary texts, in which the Municipal Park was frequently mentioned⁵¹. The qualities of the natural composition of greenery in the park in Kalisz, which is an English landscape park, are described in *Noce i Dnie* [*Nights and Days*], a novel by Maria Dąbrowska: “Sometimes [Barbara] would bring a book when she went for a stroll to the park. However, as soon as she was seated on her favoured bench, she was more inclined to look than to read. The bench stood along a path which wound its way across the laws so vast that the decorative trees and shrubbery growing on the opposite side were but a faint, faraway sight. The cut grass reminiscent of a smooth body of water seeped with its light emerald bays between the islands and capes of scrub – the dark, thick, climbing thicket standing out clearly against the surface of the decorative lawn”⁵².

The atmosphere of the park in Kalisz is also reflected in the printed memoirs of Kalisz residents from the interwar period which have been cited

22

23

przestrzeń historii i współczesnych ludzi”, które towarzyszyło konkursowi pn. „Opracowanie koncepcji rewaloryzacji Parku Miejskiego w Kaliszu”. Rozbudowa parku kaliskiego w latach 40. XIX wieku obejmowała dwa jego fragmenty, pełniące odrębne funkcje: spacerową (część udostępniana publiczności) i gospodarczą (część służąca prowadzeniu prac ogrodniczych poza parkiem publicznym). Teren przecinała odnoga rzeki Prosny, która wraz z kanałem Bernardyńskim wykopanym w latach 1841-1842 stanowiła południowo-wschodnią granicę Starego Parku.

W trakcie rewaloryzacji należy rozstrzygnąć o formie zachowania wyodrębnionych fragmentów parku ze względu na pełnione w przeszłości odmienne funkcje. Projekt rewaloryzacji powinien zakładać utrzymanie warstw historycznych parku, wyeksponowanie

above: “[The park was] arranged like an English garden, nearly all nooks being reminiscent of old Victorian illustrations. The lush old trees, creating compact areas of greenery, parted here and there and provided a view of the vast carpets of grass, adorned with lavish beds ...”³³ (composed with the use of trees – sic!).

Conclusion

The issue of revalorisation of the southern part of the park presented in this article refers to the historical aspects, including the stages of spatial development. It corresponds with the motto: “Park as a space for history and the people of today”, which accompanied the competition for “Development of a project aimed at revalorisation of the Municipal Park in Kalisz”. Extension of the Kalisz park in the 1840s covered two of its parts, which served distinct functions: the pedestrian part (available to the public) and the utility part (devoted to horticultural work outside the public park). The area was traversed by the tributary of the Prosna River, which constituted the south-eastern border of the Old Park together with the Bernardyński Channel, which had been excavated in the years 1841-1842.

In the process of revalorisation, a decision must be made as regards the future form of the sectioned-off parts of the park in view of the distinct functions they served in the past. The revalorisation project should provide for preservation of the park’s historical layers, highlight their importance and grant protection to these layers. In the process of revalorisation of historic gardens, conservation activity creates a canvas which should be used as a basis for the architectural and historical project – then it will meet the condition of authenticity.

An analysis of development of the Municipal Park in Kalisz (cf. fig. 9) made it possible to identify interrelations between the parts formed at different

22. W Parku Miejskim w Kaliszu występuje wiele gatunków i odmian drzew i krzewów ozdobnych. Fot. 2018

22. There are many species and varieties of trees and ornamental shrubs in the Municipal Park in Kalisz. Photo: 2018

23. Dąb czerwony w parku kaliskim zwany „dębem Asnyka”, jego konary płożą się nisko nad ziemią. Fot. 2018

23. A northern red oak called “Asnyk’s oak” in the Kalisz park; its boughs creep low over the ground. Photo: 2018

ich znaczenia oraz objęcie ich ochroną. Działalność konserwatorska przy rewaloryzacji zabytkowych ogrodów tworzy kanwę, na której powinien oprzeć się projekt architektoniczno-historyczny, wówczas spełni on wymóg autentyczności.

Przeprowadzona analiza rozwoju założenia Parku Miejskiego w Kaliszu (por. il. 9) pozwoliła na wskazanie wzajemnych powiązań fragmentów ukształtowanych w różnych okresach. Najstarsza część parku kaliskiego do odnogi rzeki Proсны przedstawia obszar ochrony konserwatorskiej Starego Parku. Edmund Jankowski w 1881 roku, projektując teren, zachował granice tej części poprzez utrzymanie istniejącego ogrodzenia. Stary Park był ogrodzony jeszcze w okresie drugiej wojny światowej. W linii dawnego muru obronnego, od ulicy Łaziennnej, stała brama z czerwonej cegły, neogotycka z kutym w żelazie okratowaniem, z czasów gdy zamykano park na noc⁵⁴. Część parku kaliskiego, w której znajdowało się gospodarstwo ogrodnicze – poza południową granicą Starego Parku – w rozwoju historycznym utrzymywała wygląd ogrodu ozdobnego. Wskazana przestrzeń dawnego gospodarstwa ogrodniczego obejmuje 22,28 ha, z czego woda zajmuje 0,70 ha. Dla tego obszaru zakłada się poprowadzenie procesu rewaloryzacji tak, by zatarcie nie uległ przekaz o funkcji, jaką pełnił on w rozbudowie terenu i utrzymaniu parku. Uznano, za wcześniejszym projektem Bernarda Lisiaka, konserwatorski kierunek rekonstrukcji części południowej parku, polegający na utrzymaniu planu geometrycznego ogrodu z położonym przy nim stawem i połączeniu widokowym z parkiem krajobrazowym.

Zatrudnienie Antoniego Wodziczki, wykształconego ogrodnika, w Parku Miejskim w Kaliszu wpisało się trwale w historię tego założenia. Sporządzone przez niego spisy roślin z połowy XIX wieku, zamieszczone w aneksie do niniejszego artykułu, zostały zweryfikowane i opracowane pod kątem rewaloryzacji parku. Dokumentują roślinność i uzupełniają wiedzę z zakresu historii ogrodnictwa. Niewątpliwie praca tego ogrodnika dała początek kompozycji roślinnej kaliskiego parku i przyczyniła się do tego, że jest on uważany za najładniejsze założenie w Polsce.

Zieleń parku została zinwentaryzowana pod względem przyrodniczym⁵⁵: „Park miejski w Kaliszu należy do nielicznych w kraju, gdzie występuje tak wiele gatunków i odmian drzew i krzewów

times. The oldest part of the Kalisz part which spanned the area up to the tributary of the Proсны River constituted the Old Park conservation area. When designing the area in 1881, Edmund Jankowski preserved the borders of this part of the park by keeping the existing fence. The Old Park was still fenced during World War Two. Along the line of the old fortification wall, from the side of Łazienna Street, there was a neo-Gothic gate made of red brick with wrought-iron grilles – a relic of the times when the park would be closed for the night⁵⁴. The part of the Kalisz park where the horticultural farm was situated – beyond the southern Old Park border – retained the appearance of a decorative garden over the course of historical development. The indicated area of the old horticultural farm spans 22.28 ha, of which water makes up 0.70 ha. In the case of this area, it is envisaged that revalorisation should be carried out in a way which will prevent the function it served in the context of area expansion and park maintenance from being forgotten. In accordance with the earlier project by Bernard Lisiak, it was decided that conservation reconstruction of the southern part of the park would consist in preservation of the geometric layout of the garden with the pond situated thereby and that it would be connected visually with the landscape park.

The employment of Antoni Wodziczko, an educated gardener, at the Municipal Park in Kalisz has been recorded in the history of this complex. His lists of plants from the mid-19th century, which are presented in the Annex, have been verified and elaborated with regard to revalorisation of the park. They document the vegetation and provide additional knowledge in the scope of history of horticulture. There is no doubt that the work of this gardener gave rise to the plant composition of the Kalisz park and helped it earn the reputation of the most beautiful complex in Poland.

The park greenery was inventoried in the scope of its natural features⁵⁵: “The municipal park in Kalisz is one of the few in the country to feature so many species and varieties of trees and ornamental shrubs. The variation in terms of species as well as specimen age provides outstanding spatial and visual value. Proper growth and development of the species are the result of many factors, but first and foremost the

nutrient-rich soil, its moisture and the favourable microclimatic conditions connected with the presence of watercourses. The optimal humidity creates favourable environmental conditions for the majority of species which grow within the park. The low density of park trees contributes towards proper forming of the canopy. Many of the trees have canopies and trunks much larger than those of trees in other parks. Apart from natural conditions, the long lifespan of the trees is also determined by the natural longevity of the species which form the backbone of the Kalisz park. In total, there are 159 varieties of tree and shrub species in the park” (fig. 22, 23).

Development of the park, initiated in the 19th century by the Kalisz Governor and supervised by the Kalisz governorate builder, F. Reinsztein, was carried out with the city residents in mind, which was emphasised in the decisions made in the scope of park-related work. Various benefits were listed, such as satisfaction of the need for greenery and contact with nature; Kalisz residents were also invited to purchase plants in the botanical garden created within the horticultural farm. One of the notices read: “we wish to inform the public that in the upcoming year the garden shall supply seeds of all sorts and of the best species, which shall be available for purchase at a reasonable price, and currently we offer imported hyacinth bulbs of various colours and varieties⁶⁷”.

ozdobnych. Zmienność gatunkowa i zróżnicowanie wieku tworzą tu szczególne wartości przestrzenno-plastyczne. Na właściwy wzrost i rozwój gatunków wpływa wiele czynników, przede wszystkim zaś zasobna w składniki pokarmowe gleba, jej właściwa wilgotność oraz korzystne warunki mikroklimatyczne, związane z obecnością cieków wodnych. Optymalna wilgotność powietrza stwarza korzystne warunki bytowania dla większości gatunków rosnących w parku. Małe zwarcie drzewostanu parkowego sprzyja prawidłowemu formowaniu koron drzew. Wiele z nich osiągnęło rozmiary koron i pni rzadko spotykane w innych parkach. Trwałość drzewostanu, poza warunkami przyrodniczymi, determinowana jest również naturalną długowiecznością gatunków, które w parku kaliskim stanowią trzon kompozycyjny. Ogółem w parku rośnie 159 gatunków odmian drzew i krzewów” (il. 22, 23).

Rozwój parku inicjowany w XIX wieku przez gubernatora kaliskiego, nadzorowany przez

The history of the park was also created by residents of Kalisz themselves, an example of which is the patisserie on its premises. The first kiosk was established in the years 1810-1815 by Mrs Obt, who sold sweets and beverages there. Later the place was

24. Wiewiórki w parku kaliskim. Odpoczywający w parku z książką w ręku i wiewiórki podbierające przyniesione dla nich orzechy to miły widok. Fot. jesień 2018

24. Squirrels in the Kalisz park. People relaxing with a book in hand and squirrels sneaking up to steal the nuts brought for them make for a pleasant view. Photo: autumn 2018

25. Budynek przy moście Parkowym, siedziba Kaliskiego Towarzystwa Wioślarskiego oraz restauracja i pub. Fot. 2018

25. The building near the Park Bridge, the seat of the Kalisz Rowing Association, as well as a restaurant and a pub. Photo: 2018

26. Budynek „Hydroterapia” – Kaliski Zakład Przyrodolecniczy, obecnie przedszkole. Fot. 2018

26. The “Hydrotherapy” building – Kalisz Natural Medicine Centre, currently a nursery school. Photo: 2018

budowniczego gubernialnego kaliskiego F. Reinszteina, prowadzony był z myślą o mieszkańcach miasta, co podkreślano w podejmowanych decyzjach odnośnie prac parkowych. Wskazywano na korzyści – zaspokojenie potrzeby zieleni i obcowania z naturą, mieszkańcom proponowano również zakup roślin w ogrodzie botanicznym założonym na terenie gospodarstwa ogrodniczego. W jednym z ogłoszeń podano: „zawiadamiamy publiczność, iż ogród wspomniany w roku przyszłym, dostarczy już wszelkiego rodzaju i w najlepszych gatunkach nasion, które za pomierną cenę nabyć można, obecnie są już do sprzedania sprowadzone z zagranicy cebulki hyacenty w różnych kolorach i gatunkach”⁵⁶.

Historię parku tworzyli również sami kaliszanie, czego przykładem jest prowadzenie na jego terenie cukierni. Pierwszy kiosk postawiła w latach 1810-1815 pani Obtowa, sprzedawała w nim słodycze i napoje. Miejsce to potem rozbudował Karol Miram, który w lecie proponował spacerującym „chłodniki i cukry”⁵⁷. Od 1825 roku przy moście Parkowym funkcjonowała cukiernia Ernesta Foerстера, zmieniająca właścicieli. Już w okresie międzywojennym w budynku tym mieściła się siedziba Kaliskiego Towarzystwa Wioślarskiego, a obecnie, obok KTW, znajdują się tam restauracja i pub⁵⁸ (il. 25). Na terenie parku od 1867 roku farmaceuta Rączyński prowadził sprzedaż wód mineralnych⁵⁹. Zakład wodolecznicy w budynku nazywanym „Hydroterapią” polecany był w „Gazecie Kaliskiej” i ogłoszeniach prasowych z lat 1908-1913⁶⁰. W budynku „Hydroterapii” Kaliskiego Zakładu Przyrodoleczniczego mieści się obecnie przedszkole (il. 26). Pierwotnie budynek ten był z muru pruskiego, miał wieżyczki i stylowe wejście frontowe⁶¹.

Mała architektura, podnosząca wyraz artystyczny parku, tworzona była przede wszystkim z myślą o mieszkańcach – sztuczne ruiny wzniesione w 1888 roku przedstawiały „[...] urocze miejsce... tam zawsze umawialiśmy się na spotkania. Ukryci w cudownych zakątkach, wśród płaskorzeźb, posągów i kolumn oplecionych bluszczem, trawiliśmy długie godziny na rozmowach”⁶². Na ich tle chętnie się fotografowano⁶³.

Historia parku kaliskiego zapisana została przez kaliszanie w ich wspomnieniach, przytaczanych w niniejszym artykule. Wyrażali oni swoje przywiązanie do parku, wskazywali na niego jako na „miejsce

26

extended by Karol Miram, who offered “cold soups and sweets” to strollers⁵⁷. Starting from 1825, near the Park Bridge there was Ernest Foerster’s patisserie, which later saw changes in ownership. In the interwar period, the building housed the seat of the Kalisz Rowing Association, and currently, apart from the Association, it also houses a restaurant and a pub⁵⁸ (fig. 25). Starting from 1867, a pharmacist named Rączyński sold various types of mineral water within the park⁵⁹. The water therapy centre in the building called “Hydrotherapy” was recommended in “Gazeta Kaliska” and press notices from the years 1908-1913⁶⁰. The “Hydrotherapy” building of the Kalisz Natural Medicine Centre currently houses a nursery school (fig. 26). Originally, this building had half-timbered walls, featured turrets and a stylish front entrance⁶¹.

Small-scale architecture, which elevated the park’s artistic expression, was created primarily with the residents in mind – the artificial ruins erected in 1888 depicted “... a lovely place... it was where we would always arrange to meet up. Hidden in the gorgeous nooks, among reliefs, statues and columns covered in ivy, we would spend long hours talking”⁶². They were frequently used as a background for photographs⁶³.

The history of the park in Kalisz was written down by residents of Kalisz in their memoirs, which are cited in this article. They expressed their attachment to the park, referred to it as “a place where one

marzeń i dumań książkowych przybytek”⁶⁴. W XX wieku park był świadkiem tragicznych zdarzeń: w sierpniu 1914 roku nie ominęły go wojenne zniszczenia, a w roku 1939 napływający uciekinierzy rozbili tu swoje obozowiska. Karty historii parku kaliskiego zapisane przez mieszkańców stanowią interesujący dokument życia społecznego. ■

could dream and ponder books”⁶⁴. In the 20th century, the park bore witness to tragic events: in August 1914 it did not avoid war damage, and in 1939 refugees set up their camps there. The pages of history of the park in Kalisz which have been written down by the residents constitute an interesting document of social life. ■

Grażyna Ławniczak – historyk sztuki, konserwator zabytkowych ogrodów. Ukończyła Uniwersytet im. Mikołaja Kopernika w Toruniu, Konserwatorstwo i Muzealnictwo, oraz studia podyplomowe w Szkole Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, Wydział Ogrodniczy, Ochrona i Konserwacja Zabytkowych Założeń Ogrodowych. Brała udział w sesjach Stowarzyszenia Historyków Sztuki (sesje: XXXVIII w Katowicach, XLII w Krakowie, XLVI w Warszawie) oraz w Forum Architektury Krajobrazu (XIV we Wrocławiu oraz XV w Lublinie). W 2016 r. wyniki swoich badań zgłosiła w konkursie pn. „Opracowanie koncepcji rewaloryzacji Parku Miejskiego w Kaliszu”. Autorka artykułów m.in. z zakresu historii ogrodów, dostępnych w repozytorium na stronie Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu. Projektuje wzory do haftów komputerowych oparte na ornamentyce z kanonu sztuki dla pracowni klasztornych (półroczna współpraca z ss. karmelitankami w Gnieźnie). Wykonuje prace i dokumentację konserwatorskie. Dziedziny jej zainteresowań to: konserwacja i rekonstrukcja zabytkowych ogrodów, architektura krajobrazu, historia tkanin, hafciarstwo.

Grażyna Ławniczak – art historian, conservator of historic gardens. She graduated from the Nicolaus Copernicus University in Toruń (Conservation and Museology) and completed a post-graduate course at the Faculty of Horticulture of the Warsaw University of Life Sciences (Safeguarding and Conservation of Historic Garden Complexes). She participated in the sessions of the Association of Art Historians (the 38th session in Katowice, the 42nd session in Krakow, the 46th session in Warsaw), as well as the Forum on Landscape Architecture (the 14th Forum in Wrocław and the 15th in Lublin). In 2016, she submitted the results of her research for the competition titled “Development of a project aimed at revalorisation of the Municipal Park in Kalisz”. Author of articles in the scope of history of gardens, which are available in the repository on the website of the University Library in Poznań. She designs computerised embroidery patterns based on ornaments from the canon of art for monastery workshops (6 months cooperation with the Carmelite Nuns in Gniezno). She conducts conservation work and documentation. Her fields of interest are conservation and reconstruction of historic gardens, landscape architecture, history of textiles, embroidery.

Przypisy

- 1 J. Paszcenda, *Fundacja prymasa Karnkowskiego dla Jezuitów w Kaliszu*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1984, z. 3-4, s. 302, 313.
- 2 J.A. Splitt, „...Perłą jest park jego...”. *Widoki dawnego parku kaliskiego*, Kalisz 1998, s. 7; tenże, *Z dziejów kaliskiego Parku Miejskiego*, „Kronika Wielkopolski” 2000, nr 2, s. 78, przyp. 4.
- 3 J.A. Splitt, *Sanktuarium świętego Józefa w Kaliszu*, „Kronika Wielkopolski” 2001, nr 1, s. 70. W wyniku wyburzenia niektórych zabudowań kompleksu jezuitckiego zawalił się środek kolegiaty, jej ściana południowo-wschodnia i prawie cała fasada. Odbudowa trwała do 1792 r.
- 4 *Program opieki nad zabytkami Województwa Wielkopolskiego na lata 2017-2020*, załącznik do uchwały nr XXXVIII/901/17 Sejmiku Województwa Wielkopolskiego z dn. 27.11.2017, s. 62-63. W dawnym budynku Korpusu Kadetów mieści się obecnie Centrum Kultury i Sztuki w Kaliszu, instytucja kultury, dla której organizatorem jest Samorząd Województwa Wielkopolskiego.
- 5 A. Chodyński, *Kieszonkowa kroniczka historyczna miasta Kalisza*, Kalisz 1885, s. 124. Adam Chodyński (1832-1902), historyk Kalisza i ziemi kaliskiej, publicysta, współzałożyciel i pierwszy redaktor „Kaliszanina”; J.A. Splitt, „...Perłą jest park jego...”, op. cit., s. 7-8.
- 6 M. Urbańczyk, *Parki obwodnicowe jako sposób wykorzystania przestrzeni miejskiej pozostającej po murach obronnych*. *Geneza*

Endnotes

- 1 J. Paszcenda, *Fundacja prymasa Karnkowskiego dla Jezuitów w Kaliszu*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1984, No. 3-4, pp. 302, 313.
- 2 J.A. Splitt, „...Perłą jest park jego...”. *Widoki dawnego parku kaliskiego*, Kalisz 1998, p. 7; idem, *Z dziejów kaliskiego Parku Miejskiego*, „Kronika Wielkopolski” 2000, No. 2, p. 78, Note 4.
- 3 J.A. Splitt, *Sanktuarium świętego Józefa w Kaliszu*, „Kronika Wielkopolski” 2001, No. 1, p. 70. As a result of demolition of some buildings within the Jesuit complex, the middle of the collegiate church, its south-eastern wall and nearly the entire façade collapsed. The reconstruction works lasted until 1792.
- 4 *Program opieki nad zabytkami Województwa Wielkopolskiego na lata 2017-2020* [Programme of care over monuments for the Wielkopolska Province for the years 2017-2020], appendix to Resolution No. XXXVIII/901/17 of the Assembly of the Wielkopolska Province of 27 November 2017, pp. 62-63. The former building of the Corps of Cadets currently houses the Centre for Culture and Art in Kalisz, a cultural institution founded by the Local Government of the Wielkopolska Province.
- 5 A. Chodyński, *Kieszonkowa kroniczka historyczna miasta Kalisza*, Kalisz 1885, p. 124. Adam Chodyński (1832-1902), historian of Kalisz and the Kalisz lands, journalist, co-founder and first editor of the “Kaliszanin” newspaper; J.A. Splitt, „...Perłą jest park jego...”, op. cit., pp. 7-8.

- i charakterystyka na przykładzie wybranych miast, „Przestrzeń i Forma” 2012, nr 17, s. 397.*
- 7 E. Polanowski, *W dawnym Kaliszu: szkice z życia miasta 1850-1914*, Poznań 1979, s. 40. Edward Polanowski (1936-1992), historyk literatury, był prezesem Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk; J.A. Splitt, „...Perłą jest park jego...”, op. cit., s. 12.
 - 8 E. Jankowski, *Dzieje ogrodnictwa w Polsce w zarysie*, Warszawa 1923, s. 139.
 - 9 W literaturze ogrodnik znany jest pod nazwiskiem Wodiczko, natomiast w analizowanych dokumentach archiwalnych występuje oboczność: Wodiczko, Wodiczka i Wodiczka. W aktach Naczelnika Powiatu Kaliskiego z lat 1834-1849 (Kalisz był stolicą powiatu w latach 1844-67, a w latach 1837-44 i od 1867 r. siedzibą guberni) występuje nazwisko zatrudnionego Wodiczko, zapisane przez urzędnika, natomiast podpis własnoręczny ogrodnika może być odczytany jako Wodiczka.
 - 10 Ogródnik Wodiczko był w Kaliszu już w 1932 r., jednak pierwsza umowa pochodzi dopiero z 1934 r.
 - 11 E. Polanowski, op. cit., s. 38.
 - 12 E. Polanowski, op. cit., s. 41; J.A. Splitt, „...Perłą jest park jego...”, op. cit., s. 11.
 - 13 Pierwszym ogrodnikiem był Antoni Wentzel, z zawodu krawiec, który za korzyść koszenia trawy w parku wnosił opłatę do kasy miejskiej. W 1819 r. ogrodnikiem został Bogumił Knetsch, zob.: E. Polanowski, op. cit., s. 38. Według innego źródła, po ogrodniku A. Wentzlu (1806-1812) parkiem opiekował się Grzegorz Goszczyński (1812-1819), a dopiero po nim zatrudniony został Bogumił Knetsch w 1819 r., zob.: J. Splitt, „...Perłą jest park jego...”, s. 8-11. Splitt podaje również kolejnych ogrodników, byli nimi: Franciszek Smogorzewski, August Müller, Antoni Wodiczko, Józef Adamczewski, Edward Weppel (sprowadzony do Kalisza z Wrocławia) i Karol Gross. Według dokumentów archiwalnych z Archiwum Państwowego w Kaliszu ogrodnik Franciszek Smogorzewski pełnił tę funkcję od 1.10.1827 do 7.02.1832, po nim zatrudniony był Antoni Wodiczko, który – można sądzić – już od 1832 r. był związany z parkiem kaliskim.
 - 14 Archiwum Państwowe w Kaliszu (dalej: APK), zespół pn. Naczelnik Powiatu Kaliskiego, sygn. 43, s. 3-4.
 - 15 W dokumencie z 9 lipca 1834 r. wyjaśniono, iż „Schweighardt zamiar mając ciągle w Opatówku nie może i istotnie nie dozoruje powierzonego sobie ogrodu publicznego park zwanego w Kaliszu, z tego powodu od 1 września br. dozór nad parkiem komu innemu powierzony został i odtąd obowiązki p. Schweighardta ustają”. Z dokumentu wynika, że Schweighardt był jednocześnie ogrodnikiem w Opatówku, należącym do Namiestnika Królestwa Polskiego gen. Józefa Zajączka: „słynny ogród posiadał Zajączek w Opatówku”, zob.: E. Jankowski, op. cit., s. 127.
 - 16 APK, sygn. 43, s. 19-20.
 - 17 APK, sygn. 43, s. 21.
 - 18 Treść dokumentu: „Względem ukopania i zwiezienia 200 sztuk świerków do ogrodu Park zwanego polecił urzędnik leśniczemu pod dniem 12 września 1834, ażeby za przybyciem ogrodowego wydał mu 200 sztuk świerków z lasów miejskich”, APK, sygn. 43, s. 13-14.
 - 19 APK, sygn. 43, s. 216.
 - 20 Pismo z dnia 20 października/1 listopada (według kalendarzy juliańskiego i gregoriańskiego) 1842 r.: „W dniu dzisiejszym uwiadomiłem Wodiczkę dotychczasowego ogrodnika parku, iż od 1 listopada b.r. przestaje być ogrodnikiem parkowym a tym samym i pensji pobierać już nie będzie”, APK, sygn. 43, s. 320.
 - 6 M. Urbańczyk, *Ring parks as the way of use the city space in city left after dismantling of defensive walls. Origins and characteristics of the example of three European cities*, “Przestrzeń i Forma” 2012, no. 17, p. 403.
 - 7 E. Polanowski, *W dawnym Kaliszu: szkice z życia miasta 1850-1914*, Poznań 1979, p. 40. Edward Polanowski (1936-1992), literary historian, was the chairman of the Kalisz Society of Friends of Science; J.A. Splitt, „...Perłą jest park jego...”, op. cit., p. 12.
 - 8 E. Jankowski, *Dzieje ogrodnictwa Polski w zarysie*, Warszawa 1923, p. 139.
 - 9 In the literature, the gardener is known as Wodiczko, while the analysed archival documents feature variants of the surname: “Wodiczko”, “Wodiczka” and “Wodiczka”. The files of the Head of the Kalisz County from the years 1834-1849 (Kalisz was the capital of the county in the years 1844-67, and in the years 1837-44 and from 1867 onwards it was the seat of the governorate) list the employee’s name as “Wodiczko”, as written down by an official, while the gardener’s handwritten signature can be read as “Wodiczka”.
 - 10 While Wodiczko worked as a gardener in Kalisz as early as in 1832, the first contract is dated 1834.
 - 11 E. Polanowski, op. cit., p. 38.
 - 12 E. Polanowski, op. cit., p. 41; J.A. Splitt, „...Perłą jest park jego...”, op. cit., p. 11.
 - 13 The first gardener was Antoni Wentzel, a tailor by profession, who made payments to the city for the benefit of cutting grass in the park. In 1819, the position of the gardener was taken up by Bogumił Knetsch, see: E. Polanowski, op. cit., p. 38. According to another source, after gardener A. Wentzel (1806-1812) the park was maintained by Grzegorz Goszczyński (1812-1819), and then Bogumił Knetsch starting 1819, see: J. Splitt, „...Perłą jest park jego...”, pp. 8-11. Splitt also lists the names of the following gardeners, those being Franciszek Smogorzewski, August Müller, Antoni Wodiczko, Józef Adamczewski, Edward Weppel (brought to Kalisz from Wrocław) and Karol Gross. In accordance with the archival documents from the State Archives in Kalisz, Franciszek Smogorzewski worked as the gardener from 1 October 1827 until 7 February 1832, and after him the position was taken up by Antoni Wodiczko, who – it can be presumed – was connected with the park in Kalisz starting as early as 1832.
 - 14 The State Archives in Kalisz (hereinafter: SAK), files named as the Head of the Kalisz County, file no. 43, pp. 3-4.
 - 15 The document dated 9 July 1834 explains that “Schweighardt continues to be employed in Opatówek, thus he cannot and in fact does not supervise the public garden in Kalisz known as the park, for which reason as of 1 September supervision of the park shall be entrusted to another person and Mr Schweighardt shall be relieved of his duties”. The document indicates that Schweighardt simultaneously worked as a gardener in Opatówek, which belonged to the Viceroy of the Kingdom of Poland, General Józef Zajączek: “Zajączek had a famous garden in Opatówek”, see: E. Jankowski, op. cit., p. 127.
 - 16 SAK, file no. 43, pp. 19-20.
 - 17 SAK, file no. 43, p. 21.
 - 18 Document text: “With regard to digging up and transporting 200 spruces to the garden called the Park, an official instructed the forester on 12 September 1834 to provide 200 spruces from urban forests to the gardener when he arrives”, SAK, file no. 43, pp. 13-14.
 - 19 SAK, file no. 43, p. 216.

- 21 APK, sygn. 43, s. 328-332.
- 22 Dokumenty opatrzone datą według kalendarzy juliańskiego i gregoriańskiego.
- 23 APK, sygn. 43, s. 590-592.
- 24 Zob.: S. Jundził, *Gabinet historii naturalnej i ogród botaniczny Wileńskiego Uniwersytetu*, „Biblioteka Warszawska” 1850, t. 1, s. 39-59.
- 25 Ogród ten uważany jest za pierwszy ogród botaniczny w Polsce (obecnie na Białorusi). Ksiądz modernizował szkołę pijarów w Szczuczynie według poleceń Komisji Edukacji Narodowej. Zob. też: S. Jundził, *O przymiotach potrzebnych w sztuce ogrodniczej*, „Dziennik Wileński” 1815, t. 1, nr 5, s. 460-481.
- 26 J.A. Splitt, „...Perłą jest park jego...”, op. cit., s. 16.
- 27 O podziale parku na dozorstwa pisał T. Pniewski, *Kalisz z oddali*, Kalisz 1988, s. 89. Tadeusz Pniewski (1914-1994), lekarz, autor książki wspomnieniowej o Kaliszu, publicysta. W 1946 r. założył Stację Krwiodawstwa w Kaliszu – Regionalne Centrum Krwiodawstwa i Krwiolecznictwa. Zob. także E. Polanowski, op. cit., s. 43.
- 28 APK, sygn. 43, s. 635-638. Projekt ze spisem roślin zapewne został przygotowany przez ogrodnika A. Wodczickę i przedłożony w celu potwierdzenia jego kontraktu. Dokument mógł jednak zostać przepisany równym piśmem przez F. Reinszteina, który podpisał się pod nim jako Budowniczy Gubernialny Warszawski w Kaliszu dnia 4/16 października 1846 r. Jego podpis widnieje też pod planem sytuacyjnym na s. 596, który najpewniej jako budowniczy sporządził.
- 29 Zasypano naturalną odnogę Proсны wyznaczającą najdawniejszą, południowo-wschodnią granicę parku, w jej miejsce w 1873 r. wykopano prosto biegnący przekop. Zmiana ta wiąże się z działalnością Komitetu Parkowego powstałego w 1871 r. Zob.: J.A. Splitt, „...Perłą jest park jego...”, op. cit., s. 22. W 1871 r. lampy olejowe przy alei Józefiny prowadzącej do parku zmieniono na oświetlenie gazowe, zob.: E. Polanowski, op. cit., s. 28.
- 30 Obiekt w literaturze funkcjonuje często jako Domek Szwajcarski, przyjmując tu jednak nazwę Dom Szwajcarski zgodnie z określeniem używanym przez budowniczego F. Reinszteina.
- 31 APK sygn. 43, s. 414, zaświadczenie z dnia 26 września/8 października 1844 Budowniczego Gubernialnego Kaliskiego F. Reinszteina o ukończeniu Domu Szwajcarskiego z opisem budowlanym i wymiarami w łokciach: długość 25 i ¼, szerokość 19 i ½, wysokość 16.
- 32 Dokument archiwalny, spis kwiatów i warzyw, [w:] *Działo się w Mieście Kaliszu u Domu Ogrodnika w Parku dnia 11/23 kwietnia 1845 r.*, przekazanie ogrodnictwa z osoby p. Augusta Müllera na osobę p. Antoniego Wodczicki, APK, sygn. 43, s. 401-408. Warzywa ze względu na walory dekoracyjne (specjalnie wzmacniane w ramach uprawy) są stosowane również współcześnie w ogrodach ozdobnych.
- 33 Zob.: ilustracja z opisem na stronie ogrodu „Schlossgarten Oldenburg”: <https://www.schlossgarten-oldenburg.de> [data dostępu: 10.06.2019].
- 34 G. Ławniczak, *Adam Kubaszewski, ogrodnik Jana Działyńskiego i Izabeli Czartoryskiej z Gołuchowa*, „Studia i Materiały Ośrodka Kultury Leśnej” 2003, nr 5.
- 35 E. Jankowski, *Wspomnienia ogrodnika*, Warszawa 1972, s. 193. Edmund Jankowski projektował park kaliski, porządkując jego teren po wylewie rzeki Proсны w 1880 r. W książce autobiograficznej *Wspomnienia Ogrodnika*, w rozdziale *Inne wspomnienia do roku 1886*, odnotował: „W piętnastu punktach spisanych zaproponowałem różne zmiany i ulepszenia”.
- 20 Letter of 20 October/1 November (according to the Julian and Gregorian calendars) 1842: “Today, I notified Wodczicko, the current park gardener, that he shall cease to be the park gardener as of 1 November and therefore also cease to receive a salary”, SAK, file no. 43, p. 320.
- 21 SAK, file no. 43, pp. 328-332.
- 22 Documents dated according to the Julian and Gregorian calendars.
- 23 SAK, file no. 43, pp. 590-592.
- 24 See: S. Jundził, *Gabinet historii naturalnej i ogród botaniczny Wileńskiego Uniwersytetu*, „Biblioteka Warszawska” 1850, Vol. 1, pp. 39-59.
- 25 The garden is considered the first botanical garden in Poland (currently in Belarus). The priest modernised the Piarist school in Szczuczyn in accordance with the instructions of the Commission of National Education. See also: S. Jundził, *O przymiotach potrzebnych w sztuce ogrodniczej*, „Dziennik Wileński” 1815, Vol. 1, No. 5, pp. 460-481.
- 26 J.A. Splitt, „...Perłą jest park jego...”, op. cit., p. 16.
- 27 The division of the park into guarded sections was described by T. Pniewski, *Kalisz z oddali*, Kalisz 1988, p. 89. Tadeusz Pniewski (1914-1994), doctor, author of a memoir about Kalisz, journalist. In 1946, he founded the Blood Donation Centre in Kalisz – Regional Blood Donation and Transfusion Medicine Centre. See also E. Polanowski, op. cit., p. 43.
- 28 SAK, file no. 43, pp. 635-638. The project together with a list of plants was likely prepared by gardener A. Wodczicko and submitted to confirm his contract. However, the document may have also been transcribed in even writing by F. Reinsztein, who signed the document as the Warsaw Governorate Builder in Kalisz on 4/16 October 1846. His signature can also be found under the site plan on p. 596, which he most likely prepared as a builder.
- 29 The natural tributary of the Proсны River, which used to mark the oldest, south-eastern border of the park, was filled, with a straight-running trench excavated in its place in 1873. This change is related to the activity of the Park Committee, which was established in 1871. See: J.A. Splitt, „...Perłą jest park jego...”, op. cit., p. 22. In 1871, the oil lamps along the Józefina Avenue leading to the park were replaced with gas lighting, see: E. Polanowski, op. cit., p. 28.
- 30 The structure is frequently referred to as the “Little Swiss House” (“Domek Szwajcarski”) in literature; however, I decided to use the name “Swiss House”, which was the name used by the builder, F. Reinsztein.
- 31 SAK, file no. 43, p. 414, certificate of 26 September/8 October 1844 issued by the Kalisz Governorate Builder, F. Reinsztein, concerning completion of the Swiss House with a description of the construction as well as dimensions in ells: length – 25 ¼, width – 19 ½, height – 16.
- 32 Archival document, list of flowers and vegetables, [in:] *Działo się w Mieście Kaliszu u Domu Ogrodnika w Parku dnia 11/23 kwietnia 1845 r.*, delegation of the gardener’s duties from Mr August Müller to Mr Antoni Wodczicko, SAK, file no. 43, pp. 401-408. Due to their decorative qualities (specially strengthened in the process of cultivation), vegetables are used also in today’s decorative gardens.
- 33 See: illustration with a description on the website of the Palace Gardens (Schlossgarten) in Oldenburg: <https://www.schlossgarten-oldenburg.de> [accessed on: 10.06.2019].
- 34 G. Ławniczak, *Adam Kubaszewski, ogrodnik Jana Działyńskiego i Izabeli Czartoryskiej z Gołuchowa*, „Studia i Materiały Ośrodka Kultury Leśnej” 2003, No. 5.

- 36 Por. fot. [w:] J.A. Splitt, „...Perłą jest park jego...”, op. cit., fot. 36 *Most na „Kogutku”*, N.N. ok. 1903; E. Polanowski, op. cit., s. 31, il. 15 *Most w pobliżu oranżerii łączący wyspę na „Kogutku” z parkiem*.
- 37 Wygląd Domu Szwajcarskiego odwzorowany został w architekturze przystani wioślarskiej z ok. 1910 r., nie istniejącej, znanej z pocztówki [w:] J.A. Splitt, *Perłą jest park jego...*, op. cit., s. 92.
- 38 J.A. Splitt, „...Perłą jest park jego...”, op. cit., fot. 11-14 autorstwa J. Mikunickiego, ok. 1930, przedstawiają wnętrze parku: *Alejka w parku, Alejka w parku przy oranżerii, Alejka w Nowym Parku, Fragment parku, most na Prośnie*.
- 39 A. Tabaka, M. Błachowicz, *Nowy Kaliszanie*, Kalisz 2010, s. 125. Jest to książka historyczna napisana na podstawie prasy XIX w. – „Kaliszanina” i „Gazety Kaliskiej”; ukazała się nakładem Wydawnictwa Miejskiej Biblioteki Publicznej w Kaliszu.
- 40 J.A. Splitt, „...Perłą jest park jego...”, op. cit., zamieszcza cztery zdjęcia S. Zewalda, w tym widok odnogi rzeki Proсны płynącej przez park, zdjęcie to musiało więc powstać przed 1873 r. (por. przyp. 29). Adam Chodyński w artykule zamieszczonym w „Noworoczniku Kaliskim na rok 1875” krytycznie odniósł się do tej zmiany: „[...] Odnoga rzeki w dawnym parku wiała się powabnym splotem wśród drzew i trawników; wody jej patrzącemu z drugiego mostu ginęły w zieleni, a wychylając się w zakrętach, wiodły swym śladem po wale nadbrzeżnym. Dziś romantyczne to miejsce, tyle piękne w parku i jakby umyślnie dla niego stworzone, znikło [...]”, cyt. za: J.A. Splitt, „...Perłą jest park jego...”, op. cit., s. 22.
- 41 T. Pniewski, op. cit., s. 87. Kwietniki te tworzył pan Skubiszewski: „[...] na pewno nie kończył studiów ogrodniczych, był jednak prawdziwym czarodziejem”.
- 42 Ikonografia oranżerii wybudowanej w parku w 1886 r., zob. fot. J. Jackowskiego [w:] M. Szachówna, *Kalisz i jego okolice. Przewodnik ilustrowany z planem miasta*, Kalisz 1927, s. 114, oraz fot. H. Poddębskiego [w:] G. Ciołek, *Ogrody polskie*, Warszawa 1954, s. 204, rys. 309.
- 43 T. Pniewski, *Kalisz z oddali*, op. cit., s. 89. Elementy groteskowe nie należą do właściwych w parku kaliskim. Pisano: „Sztuka nie odgrywa tu żadnej roli – nie ma kaskad, kiosków, posągów, grot i innych upiększeń [...]”, [w:] A. Chodyński, *Park kaliski i Aleja Józefiny*, „Noworocznik Kaliski na rok 1875”, Kalisz 1874, cyt. za: J.A. Splitt, „...Perłą jest park jego...”, op. cit., s. 22.
- 44 T. Pniewski, *Kalisz z oddali*, op. cit., s. 89. Zegar słoneczny pochodzi z 1878 r., data znajduje się na jego podstawie. P. Anders, *Kalisz i okolice. Przewodnik*, Warszawa 1987, s. 53; A. Tabaka, M. Błachowicz, op. cit., s. 157. Zegar słoneczny w parku kaliskim mógł powstać w wyniku prac Komitetu Parkowego powołanego w 1871 r.
- 45 Konkurs pn. „Opracowanie koncepcji rewitalizacji Parku Miejskiego w Kaliszu”, Miasto Kalisz, Rewitalizacja, ogłoszenie nr 302544 – 2016 z dnia 2016-08-23. Celem ogłoszonego konkursu było: „uzyskanie najwyższej jakości koncepcji: rozwiązania programowo-przestrzennego, architektonicznego, architektoniczno-krajobrazowego oraz roślinnego dla planowanej rewitalizacji parku, która ma uwzględniać potrzeby współczesnych użytkowników parku, przy jednoczesnym zapewnieniu zachowania jego historycznej i artystycznej wartości”. Źródła archiwalne, podstawa niniejszego artykułu, jako materiały wyjściowe do projektu rewitalizacji parku były przedmiotem zgłoszenia do udziału w tym konkursie.
- 35 E. Jankowski, *Wspomnienia ogrodnika*, Warszawa 1972, p. 193. Edmund Jankowski designed the park in Kalisz as he cleaned up its area after the overflow of the Proсна River in 1880. In his autobiographical book, *Wspomnienia Ogródnika [Memoirs of a gardener]*, in the chapter titled *Inne wspomnienia do roku 1886 [Other memories before 1886]*, he wrote: “I suggested various changes and improvements in fifteen points”.
- 36 Cf. photo [in:] J.A. Splitt, „...Perłą jest park jego...”, op. cit., Photo 36 *Most na „Kogutku” [Bridge over the Cock Pond]*, unknown author, c 1903; E. Polanowski, op. cit., p. 31, fig. 15 *Most w pobliżu oranżerii łączący wyspę na „Kogutku” z parkiem [The bridge near the conservatory connecting the island on the Cock Pond with the park]*.
- 37 The appearance of the Swiss House was reproduced in the architecture of the rowing harbour from c 1910, which no longer exists, but is known from a postcard [in:] J.A. Splitt, *Perłą jest park jego...*, op. cit., p. 92.
- 38 J.A. Splitt, „...Perłą jest park jego...”, op. cit., Photos 11-14 by J. Mikunicki, c 1930, present the inside of the park: *Alejka w parku [A path in the park], Alejka w parku przy oranżerii [A path in the park near the conservatory], Alejka w Nowym Parku [A path in the New Park], Fragment parku, most na Prośnie [A fragment of the park: a bridge over the Proсна River]*.
- 39 A. Tabaka, M. Błachowicz, *Nowy Kaliszanie*, Kalisz 2010, p. 125. It is a historical book written on the basis of 19th-century press – “Kaliszanin” and “Gazeta Kaliska”; published by the Publishing House of the Public Municipal Library in Kalisz.
- 40 J.A. Splitt, „...Perłą jest park jego...”, op. cit., provides four photos by S. Zewald, including a view of the distributary of the Proсна River flowing through the park, which means that the photograph must have been taken before 1873 (cf. Note 29). In the article published in “Noworocznik Kaliski” [Kalisz New Year’s Annual] for 1875, Adam Chodyński criticised this change: “... The distributary of the river in the old park wound its way alluringly between trees and lawns; its waters disappeared among the greenery when viewed from the second bridge and peeked out at the turns, directing one’s gaze along the dike. Today this romantic place, so beautiful and as though specially created for the park, is already a thing of the past ...” as cited in: J.A. Splitt, „...Perłą jest park jego...”, op. cit., p. 22.
- 41 T. Pniewski, op. cit., p. 87. These flower beds were created by Mr Skubiszewski, who “... certainly had not completed any horticultural studies, but was a real magician”.
- 42 The iconography at the conservatory built in the park in 1886, see photo by J. Jackowski [in:] M. Szachówna, *Kalisz i jego okolice. Przewodnik ilustrowany z planem miasta*, Kalisz 1927, p. 114, and photo by H. Poddębski [in:] G. Ciołek, *Ogrody polskie*, Warszawa 1954, p. 204, fig. 309.
- 43 T. Pniewski, *Kalisz z oddali*, op. cit., p. 89. Grotesque elements are not typical of the park in Kalisz. It was written: “Art plays no role here – there are no cascades, kiosks, statues, grottos or any other embellishments ...”, [in:] A. Chodyński, *Park kaliski i Aleja Józefiny*, “Noworocznik kaliski na rok 1875”, Kalisz 1874, as cited in: J.A. Splitt, „...Perłą jest park jego...”, op. cit., p. 22.
- 44 T. Pniewski, *Kalisz z oddali*, op. cit., p. 89. The sundial dates back to 1878; the date can be found at its base. P. Anders, *Kalisz i okolice. Przewodnik*, Warszawa 1987, p. 53; A. Tabaka, M. Błachowicz, op. cit., p. 157. The sundial in the park in Kalisz may have been created as a result of work of the Park Committee appointed in 1871.

- 46 B. Lisiak, *Studium rewaloryzacji Parku Miejskiego w Kaliszu*, Kalisz 1983, mps., oraz B. Lisiak, *Projekt rewaloryzacji zabytkowego Parku Miejskiego w Kaliszu*, Kalisz 1986/87. Dokumentacja liczy 7 teczek (A4), jej opracowanie zlecił prezydent miasta Kalisza, jest ona przechowywana w Urzędzie Miasta Kalisza oraz Delegaturze Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Kaliszu. Bernard Lisiak (1912-1998), architekt krajobrazu i dendrolog, ogrodnik, ukończył Państwową Szkołę Ogrodnictwa w Poznaniu, następnie (po 1945 r.) Wydział Rolniczo-Leśny Uniwersytetu Poznańskiego, wykładowca Akademii Rolniczej w Poznaniu w Zakładzie Kształtowania i Konserwacji Terenów Zieleni. Przed II wojną światową pracował w Dyrekcji Ogrodów Miejskich w Poznaniu. W latach 1947-1960 był kierownikiem Wydziału Ogrodów i Lasów Miejskich w Poznaniu. Związany ze Stowarzyszeniem Naukowo-Technicznym Inżynierów i Techników Ogrodnictwa.
- 47 T. Chrzanowski, *Kalisz*, Warszawa 1978, s. 11. Tadeusz Chrzanowski prof. (1926-2006), historyk sztuki, literat, tłumacz poezji, publicysta.
- 48 J.A. Splitt, „...Perłą jest park jego...”, op. cit., fot. 47 *Rzeźba Flora przed oranżerią*, N.N., ok. 1925; fot. 21 *Klomby kwiatowe przy oranżerii w głębi Domek Szwajcarski*, J. Bąkowski, ok. 1930; fot. 60 *Flora przed oranżerią*, N.N., ok. 1937; fot. 40 *Flora i Domek Szwajcarski*, W. Boretti, ok. 1898, oraz fot. 43 *Oranżeria w parku*, N.N., ok. 1905.
- 49 J.A. Splitt, „...Perłą jest park jego...”, op. cit., fot. 56 *Rzeźba Psyche na „Kogutku”*, N.N., ok. 1905 i fot. 59 *Satyry w parku*, J. Mikunicki, ok. 1935.
- 50 Tamże, fot. 55 *Strzelec alpejski na „Kogutku”*, N.N., ok. 1910; fot. 57 *Rzeźba Sandalarki w parku*, N.N., 1910; fotografie rzeźby Flory (por. przyp. 48) oraz T. Pniewski, op. cit., s. 88, por.: il. *Sandalarka, jedna z wielu rzeźb, jakie niegdyś zdobiły kaliski park*. „Rzeźby zamawiano w fabryce Thonwaren Fabrik Ernst March und Söhne w Charlottenburgu”, [w:] M. Górzyński, *Dziewiętnastowieczny park miejski w Kaliszu. Historia, władza i komercja w przestrzeni kultury popularnej*, „Kultura Popularna” 2013, nr 3, s. 50. Autor klasyfikuje figury zarówno jako mitologiczne: Psyche, Flora, Satyr, Amor, jak i rodzajowe: Strzelec Alpejski, Sandalarka, s. 56; opinia: „Architektura i rzeźba grały w tej przestrzeni [parku] pierwszorzędną rolę jako narzędzia budowania wizualności nowoczesnego spektaklu społecznego, tworzonego w oderwaniu od pobliskiego miasta, a jednocześnie w symbiozie z jego zdominowaną przez mieszczaństwo i burżuazję obrazem tworząc strefę »czasu wolnego« i »kulturalnej rozrywki«, s. 59. Zob. też: I. Rącka, *Obiekty małej architektury w przestrzeni miasta na przykładzie Kalisza*, „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk” 2017, nr 17, s. 307-310, Tabela 1. Obiekty małej architektury w Kaliszu, poz. 27-28 Flora, poz. 30 zegar słoneczny w parku, poz. 21, 29, 31-32, 41, 51 współczesne rzeźby w parku, pokonkursowe z 1975 r.
- 51 O walorach parku w literaturze: „Spacer publiczny Parkiem zwany, z drzew dzikich w Angielskim guście założony, dla obszerności swojej i pięknego układu pierwsze trzyma miejsce”. Już wówczas dostrzegano walory okolicy, krajobraz otaczający park: „Oprócz tego zaś, całe prawie Miasto otoczone jest rozległymi ogrodami owocowymi”, oba cytaty [w:] J. Krasiński, *Przewodnik dla podróżujących [sic!] w Polsce i Rzeczypospolitej Krakowskiej obejmujący opisanie miast znaczniejszych oraz ich okolic, iako też Pałaców, ogrodów i wiejskich mieszkań znakomitszych...*, Warszawa 1821. O przebudowie układu wodnego na początku lat 40. XIX w.: „Rzeka obmywa dookoła brzegi Parku, wyniosłe topole rzucają cień ła-
- 45 The competition titled “Development of a project aimed at revalorisation of the Municipal Park in Kalisz”, The City of Kalisz, Revitalisation, Notice No. 302344 – 2016 of 23 August 2016. The aim of the competition was to “acquire a top-quality design: a solution in the scope of programme, spatial layout, architecture, landscape and vegetation for the planned revalorisation of the park, which takes account of the needs of contemporary park users, while ensuring preservation of its historic and artistic value”. The archival sources which this article is based on, as the starting materials for projects aimed at revalorisation of the park, were made available as part of the competition.
- 46 B. Lisiak, *Studium rewaloryzacji Parku Miejskiego w Kaliszu*, Kalisz 1983, typescript, and B. Lisiak, *Projekt rewaloryzacji zabytkowego Parku Miejskiego w Kaliszu*, Kalisz 1986/87. The documentation comprises 7 files (size A4); elaboration thereof was ordered by the Mayor of Kalisz and it is stored by the Municipal Office of Kalisz and the Local Office of the Provincial Office of Monument Preservation in Kalisz. Bernard Lisiak (1912-1998), landscape architect and dendrologist, gardener, graduated of the State School of Horticulture in Poznań and (after 1945) of the Faculty of Agriculture and Forestry of the University in Poznań, lecturer at the Institute for Development and Conservation of Green Areas of the Agricultural Academy in Poznań. Before World War Two, he worked for the Directorate of Municipal Gardens in Poznań. In the years 1947-1960, he was Head of the Department of Gardens and Urban Forests in Poznań. Affiliated with the Scientific and Technical Association of Horticultural Engineers and Technicians.
- 47 T. Chrzanowski, *Kalisz*, Warszawa 1978, p. 11. Tadeusz Chrzanowski, Professor (1926-2006), art historian, writer, translator of poetry, journalist.
- 48 J.A. Splitt, „...Perłą jest park jego...”, op. cit., Photo 47 *Rzeźba Flora przed oranżerią* [The sculpture of Flora in front of the conservatory], unknown author, c 1925; Photo 21 *Klomby kwiatowe przy oranżerii w głębi Domek Szwajcarski* [Flower beds by the conservatory, with the Swiss House in the background], J. Bąkowski, c 1930; Photo 60 *Flora przed oranżerią* [Flora before the conservatory], author unknown, c 1937; Photo 40 *Flora i Domek Szwajcarski* [Flora and the Swiss House], W. Boretti, c 1898; and Photo 43 *Oranżeria w parku* [The conservatory in the park], unknown author, c 1905.
- 49 J.A. Splitt, „...Perłą jest park jego...”, op. cit., Photo 56 *Rzeźba Psyche na „Kogutku”* [The sculpture of Psyche on the island on the Cock Pond], unknown author, c 1905; and Photo 59 *Satyry w parku* [The Satyr in the park], J. Mikunicki, c 1935.
- 50 Ibid., Photo 55 *Strzelec alpejski na „Kogutku”* [The Gebirgsjäger on the island on the Cock Pond], unknown author, c 1910; Photo 57 *Rzeźba Sandalarki w parku* [The sculpture of the Sandal Girl in the park], unknown author, 1910; photos of the sculpture of Flora (cf. Note 48) and T. Pniewski, op. cit., p. 88, cf.: Figure *Sandalarka, jedna z wielu rzeźb, jakie niegdyś zdobiły kaliski park* [The Sandal Girl, one of the many sculptures which once adorned the park in Kalisz]. “The sculptures were ordered from the Thonwaren Fabrik Ernst March und Söhne factory in Charlottenburg”, [in:] M. Górzyński, *Dziewiętnastowieczny park miejski w Kaliszu. Historia, władza i komercja w przestrzeni kultury popularnej*, “Kultura Popularna” 2013, No. 3, p. 50. The author classifies the sculptures both as mythological: Psyche, Flora, the Satyr, Amor, and depicting regular people: the Gebirgsjäger, the Sandal Girl, p. 56; opinion: “In this [park] space, architecture and sculpture played a prominent

- godny, a dalej widok zielonych łągów i wzgórz Winiarskie zamykają krajobraz. Park Kaliski rozszerzony teraz został aż do kanału i będziemy się nim mogli kiedyś pochłubić”, [w:] „Gazeta Handlowa i Przemysłowa” 1845, nr 39 i 40, cyt. za: J.A. Splitt, „...Perłą jest park jego...”, op. cit., s. 20. Pół wieku później pisano: „Miasto Kalisz położone na malowniczej równinie, dość schludnie zabudowane, miłe robi wrażenie na podróżnym, imponować zaś może gustom najwybredniejszym swoim parkiem [...] każdy prawomyślny kaliszaniec jest w nim rozkochany, istotnie ma się czem chlubić – miejsce to prześliczne. Miasto dba po ojcowsku o swój klejnot”, [w:] „Biesiada Literacka” 1888, t. 25, nr 6; na stronie tytułowej czasopisma widoki mostów parku kaliskiego według rys. W. Brochockiego, przy przejściu przez most Parkowy cukiernia założona przez E. Foerstera.
- 52 M. Dąbrowska, *Pisma wybrane*, t. 3, *Noce i dnie*, Warszawa 1956, s. 675.
- 53 T. Pniewski, *Kalisz z oddali*, Kalisz 1988, s. 86-87; tenże, *Kalisz międzywojenny ludzie i obyczaje*, Kalisz 1985, s. 4-6.
- 54 T. Pniewski, *Kalisz międzywojenny ludzie i obyczaje*, op. cit., s. 6; A. Lubański, *Kalisz – „...perłą jest park jego”*, „Spotkania z Zabytkami” 1983, nr 2, s. 23, 24.
- 55 Przytoczony opis zieleni parku kaliskiego [za:] A. Lubański, *Kalisz – „...perłą jest park jego”*, op. cit., s. 24. Gatunki roślin i walory przyrodnicze m.in. [w:] K. Kimic, *Stary park miejski – „perłą” Kalisza*, „Agricola” 2005, nr 62. Inwentaryzacja drzewostanu [w:] *Ewidencja Parku Miejskiego w Kaliszu wraz z inwentaryzacją szczegółową*, oprac. pod kierunkiem J. Rokoszy, Stowarzyszenie Naukowo-Techniczne Inżynierów i Techników Ogrodnictwa, Warszawa 1979.
- 56 Ogłoszenie w dodatku do nr 41 „Dziennika Urzędowego” Guberni Kaliskiej, Kalisz, 30 września/12 października 1844 r.
- 57 J.A. Splitt, „...Perłą jest park jego...”, op. cit., s. 11, 16.
- 58 Tamże, s. 13-14.
- 59 Tamże, s. 16.
- 60 Tamże, s. 26.
- 61 E. Polanowski, op. cit., s. 44.
- 62 T. Pniewski, *Kalisz z oddali*, op. cit., s. 89.
- 63 E. Polanowski, op. cit., s. 45; T. Pniewski, op. cit., s. 89, 91; A. Tabaka, M. Błachowicz, op. cit., s. 14.
- 64 A. Chodyński „Noworocznik kaliski na rok 1875”, Kalisz 1874, cyt. za: J.A. Splitt, „...Perłą jest park jego...”, op. cit., s. 23. Także: E. Polanowski, op. cit., s. 47. Wspomnienia kaliszaniec i opracowania drukowane należą do dokumentów życia codziennego miasta. Pośród pierwszych jest m.in. książka Kazimierza Stefańskiego *Kalisz w latach 1848-1861. Obrazy z przeszłości*, Kalisz 1935, „Biblioteka Kaliska” nr 2; zaświadcza o funkcjonowaniu obyczaju przebywania w parku. Do popularności parku kaliskiego w XIX w. nawiązuje Makary Górzyński w artykule historycznym *Dziewiętnastowieczny park miejski w Kaliszu...*, op. cit., s. 51, gdzie określa kierunek pracy: „Pod koniec XIX w. ogród miał status turystycznej wizytówki, głównego miejsca rozrywki i spędzenia wolnego czasu. Przyjrzenie się jego funkcjonowaniu w epoce poprzez przestrzeń i architekturę, wobec roli jaką mógł pełnić dla różnych uczestników życia społecznego, stanowi zasadniczy przedmiot mego zainteresowania”. Na s. 47 autor pisze: „Sądę, że stanowi on [park] kluczową strukturę kulturową dla ówczesnego miasta – miejsce codziennego tworzenia i praktykowania komercyjnych przyjemności, obszar opowieści o historii i strefę działania różnych wcieleń władzy. Jest to także przestrzeń wytwarzania tożsamości społecznych, uewnętrzniania klasowych i narodowościowych różnic”.
- role as tools for building visibility of the modern social spectacle, created in isolation from the nearby city, yet at the same time in symbiosis with its image dominated by the burghers and the bourgeoisie, thus creating a zone for ‘leisure’ and ‘cultural entertainment’, p. 59. See also: I. Rącka, *Obiekty małej architektury w przestrzeni miasta na przykładzie Kalisza*, “Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk” 2017, No. 17, pp. 307-310, Table 1. Small-scale architecture in Kalisz, items 27-28 – Flora, item 30 – the sundial in the park, items 21, 29, 31-32, 41, 51 – contemporary, post-competition sculptures in the park from 1975.
- 51 The park’s assets as described in literature: “The public promenade called the Park, created with the use of wild-growing trees in the form of an English garden, places the greatest importance on its vastness and beautiful layout”. The values of the area and the landscape surrounding the park were already recognised at the time: “And apart from that, nearly the entire City is surrounded with vast fruit gardens”, both citations [in:] J. Krasiński, *Przewodnik dla podróżujących w Polsce i Rzeczypospolitej Krakowskiej obejmujący opisanie miast znaczniejszych oraz ich okolic, iako też Pałaców, ogrodów i wiejskich mieszkań znakomitszych...*, Warszawa 1821. Alteration of the water system as described in the early 1840s: “The river washes over the edges of the Park, the majestic poplars provide soft shade, and further away the landscape ends with a view of green flood-meadows and the Winiary hills. The Kalisz Park has now been extended up to the channel and it shall be something to boast about in the future”, [in:] “Gazeta Handlowa i Przemysłowa” 1845, No. 39 and 40, as cited in: J.A. Splitt, „...Perłą jest park jego...”, op. cit., p. 20. Half a century later, the following was written: “The city of Kalisz is situated on a picturesque plain, rather neatly developed, makes a good impression on travellers, and may impress even the most demanding people with its park ... all right-minded residents of Kalisz are in love with it and rightfully so, as the place is quite beautiful. The city cares for its gem as for its own child,” [in:] “Biesiada Literacka” 1888, Vol. 25, No. 6; the title page of the magazine features views of the bridges in the Kalisz park as drawn by W. Brochocki, with the patisserie founded by E. Foerster by the Park Bridge.
- 52 M. Dąbrowska, *Pisma wybrane*, Vol. 3, *Noce i dnie*, Warszawa 1956, p. 675.
- 53 T. Pniewski, *Kalisz z oddali*, Kalisz 1988, pp. 86-87; idem, *Kalisz międzywojenny ludzie i obyczaje*, Kalisz 1985, pp. 4-6.
- 54 T. Pniewski, *Kalisz międzywojenny ludzie i obyczaje*, op. cit., p. 6; A. Lubański, *Kalisz – „...perłą jest park jego”*, „Spotkania z Zabytkami” 1983, No. 2, pp. 23, 24.
- 55 Description of the greenery in the Kalisz park as cited [in:] A. Lubański, *Kalisz – „...perłą jest park jego”*, op. cit., p. 24. Plant species and natural features inter alia [in:] K. Kimic, *Stary park miejski – „perłą” Kalisza*, „Agricola” 2005, No. 62. Inventory of trees [in:] *Ewidencja Parku Miejskiego w Kaliszu wraz z inwentaryzacją szczegółową*, compiled under the guidance of J. Rokosza, Stowarzyszenie Naukowo-Techniczne Inżynierów i Techników Ogrodnictwa [Scientific and Technical Association of Horticultural Engineers and Technicians], Warszawa 1979.
- 56 Notification attached to “Dziennik Urzędowy” [“Official Journal”] No. 41 of the Kalisz Governorate, Kalisz, 30 September/12 October 1844.
- 57 J.A. Splitt, „...Perłą jest park jego...”, op. cit., pp. 11, 16.
- 58 Ibid., pp. 13-14.

- 59 Ibid., p. 16.
 60 Ibid., p. 26.
 61 E. Polanowski, op. cit., p. 44.
 62 T. Pniewski, *Kalisz z oddali*, op. cit., p. 89.
 63 E. Polanowski, op. cit., p. 45; T. Pniewski, op. cit., pp. 89, 91; A. Tabaka, M. Błachowicz, op. cit., p. 14.
 64 A. Chodyński „Noworocznik kaliski na rok 1875”, *Kalisz 1874*, as cited in: J.A. Splitt, „...Perłą jest park jego...”, op. cit., p. 23. Also: E. Polanowski, op. cit., p. 47. Memoirs of Kalisz residents and printed publications are documents of the city's everyday life. The first group also includes the book by Kazimierz Stefański *Kalisz w latach 1848-1861. Obrazy z przeszłości*, Kalisz 1935, „Biblioteka Kaliska” No. 2; it is an evidence of the custom of visiting the park. The popularity of the park in Kalisz in the 19th century is referenced by

Makary Górzyński in his historical article *Dziewiętnastowieczny park miejski w Kaliszu...*, op. cit., p. 51, where he defines the focus of his work: “By the late 19th century, the garden had earned the status of the main tourist attraction and entertainment centre, as well as a place for leisure activities. My main interest lies in examining its operation in the era from the angles of space and architecture in the context of the role it may have had for various participants in social life”. On page 47, the author writes: “I believe that [the park] constitutes a cultural structure which was key for the city at the time – a place where commercial pleasures were created and practised on a daily basis, where history was told and where various embodiments of power carried out their activities. It is also a space where social identities were formed, and class and national differences were manifested”.

Bibliografia / Bibliography

Archiwalia / Archival materials

Zespół pn. Naczelnik Powiatu Kaliskiego z lat 1834-1849, Archiwum Państwowe w Kaliszu, sygn. 43.

Literatura / Literature

Anders P., *Kalisz i okolice. Przewodnik*, Warszawa 1987.

„Biesiada Literacka” 1888, t. 25, nr 6.

Chlebba T., *Kalisz na starych pocztówkach*, Łódź 2011.

Chodyński A., *Kieszonkowa kroniczka historyczna miasta Kalisza*, Kalisz 1885.

Chrzanowski T., *Kalisz [Album]*, Warszawa 1978.

Ciołek G., *Ogrody polskie*, Warszawa 1954.

Czyżewski A., *Struktura przestrzenna, zabudowa i gospodarka komunalna*, [w:] Rusiński W. (red.), *Dzieje Kalisza*, Poznań 1977.

Dąbrowska M., *Pisma wybrane*, t. 3, *Noce i dnie*, Warszawa 1956.

Drège J., *O ogrodach ozdobnych w Polsce*, [w:] *Wielka Encyklopedia Powszechna Ilustrowana*, Warszawa 1904.

Ewidencja Parku Miejskiego w Kaliszu wraz z inwentaryzacją szczegółową, oprac. pod kierunkiem J. Rokoszy, Warszawa 1979.

Górzyński M., *Dziewiętnastowieczny park miejski w Kaliszu. Historia, władza i komercja w przestrzeni kultury popularnej*, „Kultura Popularna” 2013, nr 3.

Jankowski E., *Dzieje ogrodnictwa w Polsce w zarysie*, Warszawa 1923.

Jankowski E., *Wspomnienia ogrodnika*, Warszawa 1972.

Jundziłł S., *Gabinet historii naturalnej i ogród botaniczny Wileńskiego Uniwersytetu*, „Biblioteka Warszawska” 1850, t. 1.

Jundziłł S., *O przymiotach potrzebnych w sztuce ogrodniczej*, „Dziennik Wileński” 1815, t. 1, nr 5.

Kilariski J., *Kalisz i Gołuchów*, Warszawa 1936.

Kimic K., *Stary park miejski – „perłą” Kalisza*, „Agricola” 2005, nr 62.

Kościelniak W., Walczak K., *Kronika miasta Kalisza*, Kalisz 1989.

Kraśniński J., *Przewodnik dla podróżujących [sic!] w Polsce i Rzeczypospolitej Krakowskiej obejmujący opisanie miast znaczniejszych oraz ich okolic, iako też Pałaców, ogrodów i wiejskich mieszkań znakomitszych...*, Warszawa 1821.

Kwiatkowski W., *Przewodnik po Kaliszu*, Kalisz 1932.

Lisiak B., *Projekt rewitalizacji zabytkowego Parku Miejskiego w Kaliszu*, mps, Kalisz 1986/87.

Lisiak B., *Studium rewitalizacji Parku Miejskiego w Kaliszu*, mps, Kalisz 1983.

Lubański A., *Kalisz – „...perłą jest park jego”*, „Spotkania z Zabytkami” 1983, nr 2.

Ławniczak G., *Adam Kubaszewski, ogrodnik Jana Działyńskiego i Izabeli Czartoryskiej z Gołuchowa*, „Studia i Materiały Ośrodka Kultury Leśnej” 2003, nr 5.

Paszenda J., *Fundacja prymasa Karnkowskiego dla Jezuitów w Kaliszu*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1984, z. 3-4.

Pniewski T., *Kalisz międzywojenny. Ludzie i obyczaje*, Kalisz 1985.

Pniewski T., *Kalisz z oddali*, Kalisz 1988.

Polanowski E., *W dawnym Kaliszu: szkice z życia miasta 1850-1914*, Poznań 1979.

Program opieki nad zabytkami Województwa Wielkopolskiego na lata 2017-2020, załącznik do uchwały nr XXXVIII/901/17 Sejmiku Województwa Wielkopolskiego z dn. 27.11.2017 r.

Rącka I., *Obiekty małej architektury w przestrzeni miasta na przykładzie Kalisza*, „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk” 2017, nr 17.

Sobański M., *Kalisz i ziemia kaliska*, Warszawa 1954.

Splitt J.A., „...Perłą jest park jego...”. *Widoki dawnego parku kaliskiego*, Kalisz 1998.

Splitt J.A., *Sanktuarium świętego Józefa w Kaliszu*, „Kronika Wielkopolski” 2001, nr 1.

Splitt J.A., *Z dziejów kaliskiego Parku Miejskiego*, „Kronika Wielkopolski” 2000, nr 2.

Stawecki E., *Album Kaliskie*, Warszawa 1858.

Stefański K., *Kalisz w latach 1848-1861: obrazy z przeszłości*, „Biblioteka Kaliska” nr 2, Kalisz 1935

Szachówna M., *Kalisz i jego okolice. Przewodnik ilustrowany z planem miasta*, Kalisz 1927.

Tabaka A., Błachowicz M., *Nowy Kaliszanin*, Kalisz 2010.

Urbańczyk M., *Parki obwodnicowe jako sposób wykorzystania przestrzeni miejskiej pozostałej po murach obronnych. Geneza i charakterystyka na przykładzie wybranych miast*, „Przestrzeń i Forma” 2012, nr 17.

Aneks / Annex

Spisy roślin Parku Miejskiego w Kaliszu w opracowaniu autorki

na podstawie materiałów archiwalnych pn. Naczelnik Powiatu Kaliskiego z lat 1834-1849, Archiwum Państwowe w Kaliszu, sygn. 43

Lists of plants in the Municipal Park in Kalisz prepared by the author

on the basis of archival materials of the Head of the Kalisz County from the years 1834-1849, State Archives in Kalisz, file no. 43

Spis 1.

Drzewa i krzewy egzotyczne zagraniczne, które znajdujące się w ogrodach angielskich zakupione będą według trudności ich rozmnażania, Kalisz 1934¹

List 1.

Trees and foreign exotic shrubs, which shall be purchased from English gardens according to difficulty of propagation, Kalisz 1934¹

Sprowadzone będą drzewa lub nasiona

Trees or seeds will be imported

Nazwa rośliny

Name of a plant

Acer negundo

- *striatum*
- *pseudoplatanus*
- *saccharinum*, *Laciniatum Wieri*¹
- *tataricum*

Fraxinus excelsior, *Crispa*¹

- *excelsior*, *Aurea*¹
- *excelsior*, *Pendula*¹

Salix babylonica

- *rosmarinifolia*
- *alba*, *Aurea*¹

Morus nigra

- *alba*
- *papyrifera*

Crataegus coccinea

Pinus strobus

- *larix*
- *cedrus*
- *balsamea*

Pisownia oryginalna rośliny

Original spelling from

Acer negundo

- *striatum*
- *pseudoplatanus*
- *Laciniatum*
- *tartaricum*

Fraxinus crispa

- *aurea*
- *pendula*

Salix babilonica

- *rosmarinifolia*
- *aurea*

Morus nigra

- *alba*
- *papyrifera*

Crategus Coccinea

Pinus Strobus

- *Larix*
- *Cedrus*
- *balsamea*

¹ W opracowaniu niniejszego spisu pominięta została cena zakupu oraz notatka ogrodnika o wyglądzie rośliny i podana przez niego polska nazwa.

The price and the gardener's note about plants' appearance, as well as their Polish names, were omitted when preparing the list.

<i>Aesculus hippocastanum</i>	Esculus hipocastanea
<i>Fagus castanea</i>	Fagus Castanea
<i>Tamarix gallica</i>	Tamarix Galica
<i>Thuja occidentalis</i>	Thua occidenthalis
<i>Cornus mascula</i>	Cornus Maskula
<i>Platanus orientalis</i>	Platanus orienthalis
<i>Cornus alba</i> ‚Sibirica’	Cornus Alba sibirica
<i>Viburnum opulus</i> ‚Roseum’	Wiburnum roseum
<i>Cytisus laburnum</i>	Citisus laburnum
<i>Cotinus coggygia</i> syn. <i>Rhus cotinus</i>	Rhus Cotinus
<i>Aristolochia siphon</i>	Aristolochia siphon
<i>Lonicera tatarica</i> - <i>caprifolium</i>	Lonicera tatarica rubro - Caprifolia
<i>Clematis viticella</i>	Klematis witicela
<i>Lonicera japonica</i>	Cordorus japonica
<i>Colutea arborescens</i>	Colutea arborescens
<i>Viburnum lantana</i>	Wiburnum lantana
<i>Prunus mahaleb</i>	Prunus Mahaleb
<i>Bignonia catalpa</i> - <i>radica</i>	Bignonia Katalpa - radicans

Naszona Kwiatow zimowich i latowich (Krze) Kwiatow zimowich i latowich
Seeds of winter and summer flowers and shrubs

<i>Georginia Dahlia</i>	Georginia Wariabilis
<i>Alcea rosea</i>	Alcea rosea
<i>Phlox paniculata</i> - <i>divaricata</i>	Phlox paniculata - diwarigata
<i>Iris germanica</i> <i>Festuca glauca</i>	Iris germanica - glauca
<i>Campanula medium</i>	Campanula medium
<i>Dianthus barbatus</i> - <i>caryophyllus</i>	Dianthus barbata - Cariophilata
<i>Datura Arborea</i>	Datura Arborea
<i>Syringa persica</i> - <i>vulgaris</i>	Siringa persica - Wulgaris fl. rub. et alba

Spis 2.

Drzewa Kraiowe pospoliti dla prziozdobienia Klombow znaiiduci sie po borach Krolewskich, ile tilko mozno sredniego zrostu wikopacz, Kalisz, dnia 8 listopada 1834, Antoni Wodiczka

List 2.

Common native trees for decoration of the flower beds to be obtained from royal coniferous forests, as many as can be dug up of medium height, Kalisz, 8 November 1834, Antoni Wodiczka

Nazwa rośliny Name of a plant	Pisownia oryginalna rośliny Original spelling	Nazwa polska rośliny podana przez ogrodnika Polish name of a plant given by the gardener
<i>Acer negundo</i> - <i>monspesulanum</i> - <i>pseudoplatanus</i> - <i>platanoides</i>	<i>Acer negundo</i> - <i>monspesulanum</i> - <i>pseudoplatanus</i> - <i>platanoides</i>	Jawor Zieloni babikowe drzewo Jawor pospoliti Kloni

<i>Crataegus oxyacantha</i>	Crategus oxiacan.	Głogi białe czirnie
<i>Fraxinus excelsior</i>	Fraxinus excelsior	Jeszon Kraiowi
<i>Quercus</i>	Quercus	Dąbina
<i>Fagus sylvatica syn.F.sylvestris</i>	Fagus silwestris	Buczina biała
<i>Carpinus</i>	Carpinus	Grabina
<i>Taxus baccata</i>	Taxus bacata	drzewo Czisowe
<i>Salix</i>	Salix salicifolia	Rokiczina
<i>Cornus</i>	Cornus	Swidlina
<i>Viburnum</i>	Wiburnum	Kalina pospolita
<i>Prunus padus</i>	Prunus Padus.	(Ałycza)
<i>Rhamnus paliurus</i>	Rhamnus Palirus	kruszinowe drzewo
<i>Daphne mezereum</i>	Daphne mezereum	Wilcze liko
<i>Ledum palustre</i>	Ledum palustris	bagno
<i>Tilia</i>	Thili Europeum	Lipi Kraiowe
<i>Betula populifolia</i>	Betula populifolia	Brzezina
<i>Betula alnus var. incana</i>	- alnusincana	Olszina
<i>Sorbus</i>	Sorbus	Jarząbina

Spis 3.

Spis drzew [w:] *Projekt na upiększenie i lepsze wyflancowanie nowo urządzonego Ogrodu około Domu Szwajcarskiego poza parkiem publicznym w Kaliszu, według dołączonego planu sytuacyjnego, Kalisz, 4/16 października 1846, pkt. b*

List 3.

List of trees [in:] *Project aimed at beautifying and improving the greenery in the newly arranged garden by the Swiss House outside the public park in Kalisz, in accordance with the attached site plan, Kalisz, 4/16 October 1846, section b*

Nazwa rośliny Name of a plant

Ailanthus
- *glandulosa*

Amorpha
- *fruticosa*
- *fruticosa 'Lewissi'*

Amygdalus
- *nana*
- *persica*
- *pumila*

Berberis
- *canadensis*
- *vulgaris*

Bignonia
- *catalpa*
- *radicans*
- *grandiflora*

Caragana (syn. Altagana)
- *arborescens*
- *chamalagu*
- *frutescens*
- *halodendron*
- *grandiflora*
- *jubata*

Pisownia oryginalna rośliny Original spelling

Ailanthus
- A. *Glandulosa*

Amorpha
- A. *fruticosa*
- A. *Lewisii*

Amygdalus
- A. *nana*
- A. *Persica*
- A. *pumilla*
- A. *calyculata*

Berberis
- B. *Canadensis*
- B. *vulgaris*

Bignonia
- B. *catalpa*
- B. *radicans*
- B. *grandiflora*

Caragana
- C. *Altagana arborescens*
- C. *chamlagu*
- C. *frutescens*
- C. *halodendron*
- C. *grandiflora*
- C. *jubata*

- <i>ferox</i>	- <i>C. ferox</i>
--	- <i>Redowskii</i>
<i>Clematis</i>	<i>Clematis</i> w 8 różnych gatunkach
<i>Cornus</i>	<i>Cornus</i>
- <i>alba</i> 'Variegata'	- <i>C. alba</i> , fol: variegat
- <i>florida</i>	- <i>C. florida</i>
- <i>mas</i>	- <i>C. mascula</i> , <i>speciosa</i> etc.
<i>Cytisus</i>	<i>Cytisus</i>
- <i>argenteus</i>	- <i>C. Argenteus</i>
- 'Grandiflora'	- <i>C. Grandiflorum</i>
<i>Daphne</i>	<i>Daphne</i>
- <i>laureola</i>	- <i>D. laureola</i>
- <i>mezereum</i>	- <i>D. mezereum</i>
	- [Diervilla]
<i>Empetrum</i>	<i>Empetrum</i>
- <i>nigrum</i>	- <i>E. nigrum</i>
<i>Euonymus</i>	<i>Evonymus</i> w 3 gatunkach
<i>Genista</i>	<i>Genista</i>
- <i>sibirica</i>	- <i>G. sibirica</i>
- <i>florida</i>	- <i>G. florida</i>
	- <i>G. Rhodopena</i>
<i>Hydrangea arborescens</i>	<i>Hydrangea arborescens</i>
<i>Hypericum calycinum</i>	<i>Hypericum calycinum</i>
<i>Jasminum officinale</i>	<i>Jasminus officinale</i>
<i>Laburnum</i>	<i>Laburnum</i> , fl roseo i waterli, albiflorus, purpureus
<i>Liriodendron tulipifera</i>	<i>Liriodendron tulipifera</i>
<i>Lonicera</i>	<i>Lonicera</i>
- <i>caerulea</i> syn. <i>L. Pallasii</i>	- <i>L. caerulea</i>
--	- <i>L. pallasii</i>
- odm. <i>Ledeboura</i> <i>Lonicera</i>	- <i>L. Ledebourii</i>
- <i>rubra</i>	- <i>L. rubro</i>
- <i>lutea</i>	- <i>L. lutea</i>
- <i>caprifolium</i>	- <i>L. caprifolium flarum</i>
- <i>sempervirens</i>	- <i>L. Semperviren[s]</i>
<i>Magnolia liliiflora</i>	<i>Magnolia purpurea</i>
<i>Philadelphus</i>	<i>Philadelphus</i>
- <i>coronarius</i>	- <i>Ph. coronarius</i>
- <i>floribundus</i>	- <i>Ph. floribundus</i>
- <i>grandiflorus</i>	- <i>Ph. grandiflorus</i>
--	- <i>Ph. speciosus</i>
<i>Pyrus</i>	<i>Pyrus</i>
- <i>japonicus</i>	- <i>P. japonicus</i>
<i>Malus spectabilis</i>	- <i>P. spectabilis</i>
<i>Quercus coccinea</i>	<i>Quercus coccinea major</i>
<i>Rhus</i>	<i>Rhus</i>
- <i>Cotinus coggygria</i> , syn. <i>Rhus cotinus</i>	- <i>R. cotinus</i>
<i>Ribes</i>	<i>Ribes</i>
- <i>aureum</i>	- <i>R. aureum</i>
- <i>sanguineum</i>	- <i>R. sanguineum</i>
- <i>atrosanguineum</i>	- <i>R. atrosanguineum</i>
--	- <i>R. holodendron</i>
- <i>speciosum</i>	- <i>R. speciosa</i>

Spis 4.

Spis kwiatów i warzyw w ogrodzie przy parku publicznym według dokumentu archiwalnego: *Dziąło się w Mieście Kaliszu w Domu Ogrodnika w Parku dnia 11/23 kwietnia 1845, Kalisz*¹

List 4.

List of flowers and vegetables in the public park in accordance with the archival document: *Events in the City of Kalisz at the Gardener's House in the Park on 11/23 April 1845, Kalisz*¹

Nasiona kwiatowe

Flower seeds

Nazwa łacińska rośliny

Latin name of a plant

*Iberis Amara**- umbellata**Oxalis**Chrysanthemoides**Ageratum mexicanum**Cotula aurea**Helichrysum macranthum**Senecio**- elegans**Tropaeolum majus**Anemone coronaria**Crassula*[*Metrosideros* w różnych gatunkach org.zapis]*Nigella damascena**Coreopsis tinctoria**Zinnia elegans**Lavatera trimestris**Impatiens balsamina**- glandulifera**Silene armeria**- picta**Calendula hybrida**Anacyclus depressus**Adonis autumnalis**Chrysanthemum carinatum**Antirrhinum**Papaver orientale**Trifolium maritimum**Gilia tricolor***Nazwa polska rośliny**

Polish name of a plant

Ubiorek gorzki

Ubiorek baldaszkowy

Szczawik

Złocień

Żeniszek meksykański

Kotula

Kocanki

Starzec

Nasturcja większa

Zawilec wieńcowy

Grubosz

[mirtowate ?]

Czarnuszka damasceńska

Nachylek barwierski

Cynia wytworna

Ślázówka letnia

Niecierpek balsamina

Niecierpek gruczołkowany

Lepnica zawciągowata

Nagietek

Bertram

Miłek [jesienny]

Złocień trójbarwny

Wyżylin Lwia paszcza, Lwia paszcza

Mak wschodni

Koniczyna [morska]

Gilia trójbarwna

¹ Spis kwiatów powstał w związku z przekazaniem obowiązków ogrodnika z osoby p. Augusta Müllera na osobę p. Antoniego Wodziczki.

The list of flowers was prepared because of delegation of the gardener's duties from Mr August Müller to Mr Antoni Wodziczko.

**Warzywa zeszłoroczne na nasiona zachowane.
Nazwa własna warzywa podana przez ogrodnika**

Last year's vegetables saved for seeds.
Vegetable's name given by the gardener

Nasiona Krzewin
Turecka Bania
Bania z zielonymi znakami²
Pomidory
Bania długa i okrągła
Melony zwyczajne
Melony Angielskie
Melony Perskie
Dyńa cytrynowa
Brokula czyli szparagowa kapusta
Włoska kapusta
Galarepa wiedeńska
Biała głowiasta kapusta, kapusta późna
Jarmisz zielony
Różowa i biała miesięczna redyska³
Późna magdeburska kapusta
Holenderska rychła kapusta
Sałata głowiasta
Galarepa powierzchniowa
[rozdzielenie korzeniowa i wierzchnia]
Jarmisz czerwony główkowy
Zwyczajna niebieska galarepa
Duża cebula holenderska biała
Sałata miesięczna okrągła
Redyska żółta [może to być rzepa]
Spiczasta głowiasta kapusta
Sałata zimowa Endivia! [Endywia]
Sałata zwyczajna
Kapusta cukrowa głowiasta
Biała angielska kapusta głowiasta
Brzeskwiniowy Jarmisz
Nowa głowiasta twarda cebula
Kalarepa biała
Pietruszka cukrowa rychła
Biała okrągła redyska rychła
Cebula okrągła biała
Majowa rzepa [zielona główka⁴]
Kalafior
Rychła biała rzepa okrągła
Brukiew żółta

**Inne nazwy kwiatów podane przez ogrodnika
Other names of flowers given by the gardener**

Lewkonia letnia pojedyncza
Astry piramidalne
Angielskiego jesienna lewkonia
Różowa Powoyka
Lewkonia różowa letnia

2 Warzywa klasyfikowano według ich wyglądu.
The vegetables were classified according to their appearance.

3 Nazwa gwarowa rzodkiewki.
Folk name of a radish.

4 Zob.: J. Lompa, *Skazówka do uprawy wszelkich warzyw i ogrodowin najpospolitszych i najpożyteczniejszych dla wiejskich gospodarzy tak na ich własne pożywienie, jako i na korzystną i łatwą sprzedaż[!] służących*, Bochnia 1858.
See: J. Lompa, *Skazówka do uprawy wszelkich warzyw i ogrodowin najpospolitszych i najpożyteczniejszych dla wiejskich gospodarzy tak na ich własne pożywienie, jako i na korzystną i łatwą sprzedaż[!] służących*, Bochnia 1858.